Fontys › FOR SOCIETY

VEERKRACHTONTWIKKELING BIJ JONGEREN

Een rapid review naar de versterkende en belemmerende factoren

Deelonderzoek 1

Opdrachtgever: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Auteurs:
Renske van der Zwet, Jitske van der Sanden & Eef Dooren-Sulsters
November 2025
Fontys Lectoraat Sociale Veerkracht & Lectoraat Samenlevingspedagogiek

CC BY NC SA

Onderzoeksteam:

- Dr. Mariël van Pelt, Lector Sociale Veerkracht, Fontys Sociale Studies (projectleider).
- Dr. Renske van der Zwet, Senior Onderzoeker, Lectoraat Sociale veerkracht, Fontys Sociale Studies (onderzoeker).
- Drs. Jitske van der Sanden, Senior Onderzoeker, Lectoraat Sociale veerkracht, Fontys Sociale Studies (onderzoeker).
- Drs. Eef Dooren-Sulsters, Docent-onderzoeker, Lectoraat Samenlevingspedagogiek. Fontys Pedagogiek (onderzoeker).
- Dr. Iris Andriessen, Lector Samenlevingspedagogiek. Fontys Pedagogiek (adviseur).
- Dr. Maike Kooijmans, Lector Opvoeden voor de Toekomst, Fontys Pedagogiek (adviseur).

Inhoudsopgave

1. Inleiding 4
1.1 Aanleiding 4
1.2 Doel- en vraagstelling onderzoek 4
1.3 Aanpak 5
2. Wat is veerkracht? 8
2.1 Definities van veerkracht in de geïncludeerde studies 8
2.2 Veelomvattendheid van veerkracht: een kracht of een valkuil? 10
3. Versterkende en belemmerende factoren 12
3.1 Niveaus van factoren 12
3.2 Factoren die de veerkracht van jongeren versterken 13
3.3 Belemmerende factoren 18
3.4 Relevante actoren en hun rol 19
4. Discussie en conclusies 22
4.1 Belangrijkste bevindingen en discussie 22
4.2 Sterke punten en beperkingen van de rapid review 25
4.3 Conclusie 25
5. Literatuurlijst 27

Bijlagen 30
Bijlage 1: Lijst met geraadpleegde experts 31
Bijlage 2: Overzicht literatuursearch en aantallen geïncludeerde studies 32
Bijlage 3: Gehanteerde definities in geïncludeerde studies 33
Bijlage 4: Individual and Environmental model of resilience 35
Bijlage 5: Statistisch significante veerkracht versterkende factoren 36

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Zowel bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid als bij gemeenten, aanbieders van informele scholing en jeugdprofessionals is behoefte aan theoretisch inzicht in de bevorderende en belemmerende factoren bij het versterken van de veerkracht van jongeren door middel van informeel leren. Er is echter nog weinig onderzoek gedaan naar de bijdrage van informele scholing op de veerkracht van jongeren. Het doel van de opdracht van de directie S&I is daarom om dit kennishiaat op te vullen door middel van literatuuronderzoek naar veerkrachtontwikkeling van jongeren in de Nederlandse superdiverse samenleving en de rol van informele scholing (in brede zin) hierbij. Het literatuuronderzoek heeft als doel de overheid en (informele) onderwijsinstellingen meer zicht te bieden op het gebied van veerkrachtversterkende en belemmerende elementen in relatie tot informele scholing.

Deze onderzoeksrapportage gaat over deelonderzoek 1 van bovengenoemd literatuuronderzoek veerkrachtontwikkeling van jongeren en de rol van informele scholing hierin. In deelonderzoek 1 is onderzocht wat er in de literatuur bekend is over veerkrachtontwikkeling bij jongeren en welke versterkende en belemmerende factoren van invloed zijn op de veerkracht van jongeren. Welke bevorderende en belemmerende factoren bij informele scholing worden toegepast zal in deelonderzoek 2 worden onderzocht.

1.2 Doel- en vraagstelling onderzoek

De hoofdvraag van het overkoepelende literatuuronderzoek is:

> *Welke factoren dragen bij aan veerkrachtontwikkeling van jongeren in de Nederlandse superdiverse samenleving en in hoeverre/op welke manier draagt informele scholing (in brede zin) hieraan bij (zowel in positieve als negatieve zin)?*

Om meer zicht te krijgen op de hoofdvraag voeren we twee deelonderzoeken uit:

Deelonderzoek 1. Wat is er bekend over veerkrachtontwikkeling bij jongeren, welke versterkende en belemmerende factoren spelen hierin een rol en hoe hangen deze samen?

Deelonderzoek 2. Welke versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling (uit dat theoretisch kader) worden toegepast bij (vormen van) informele scholing bij jongeren?

Het doel van deelonderzoek 1 is het ontwikkelen van een theoretisch kader/model met de versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling bij jongeren. Op basis van dit theoretisch/kader/model gaan we in deelonderzoek 2 na in hoeverre en op welke manier vormen van informele scholing via deze versterkende en belemmerende factoren bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Het doel van deelonderzoek 2 is om meer zicht te krijgen op de vraag òf en hoe deze vormen van informele scholing bijdragen aan veerkrachtontwikkeling van jongeren. De mogelijke vormen van informele scholing die we in deelonderzoek 2 nader bekijken zijn:

a. Cultureel-religieus: koranles, bijbelles en taalles;
b. Sport, spel en beweging: sportverenigingen en scouting;
c. Pedagogisch: naschoolse activiteiten en jongerenwerk.

1.3 Aanpak

Om meer zicht te krijgen op veerkrachtontwikkeling bij jongeren en de versterkende en belemmerende factoren die hierop van invloed zijn is een rapid review uitgevoerd (Garrity et al., 2024). Deze vorm van literatuuronderzoek wordt gebruikt bij nieuwe (maatschappelijke) ontwikkelingen of opkomende onderzoeksonderwerpen. Kenmerkend voor een rapid review is de urgentie van de vraag naar kennis. Qua methode is de rapid review vergelijkbaar met systematisch literatuuronderzoek. Echter, de rapid review heeft als voordeel dat deze vanwege het gestroomlijnde en ingekorte proces sneller voltooid kan worden.

Aanpak rapid review

We hebben in twee verschillende sociaalwetenschappelijke databases (Ebscohost en Portal of Research output (Openaire)) gezocht naar relevante publicaties over veerkracht bij jongeren. De gebruikte zoektermen waren:

- Engelstalig: resilienc* AND (youth OR children) AND (mechanism* or factor*) AND (review OR systematic review) (search in Ebscohost)
- Nederlandstalig: Veerkracht AND Jeugd. (search in Openaire)

Het doorzoeken van de Engelstalige database resulteerde in 650 mogelijk relevante publicaties. De mogelijk relevante publicaties zijn geïmporteerd in EndNote (referentie-software), waarbij dubbele titels zijn verwijderd. De titels en abstracts van de 315 overgebleven mogelijk relevante publicaties zijn in een eerste screeningsronde beoordeeld op relevantie. Het doorzoeken van de Nederlandstalige database (Openaire) leverde 17 mogelijk relevante publicaties op. Hiervan zijn de titels en abstracts beoordeeld op relevantie.

De gehanteerde inclusie- exclusiecriteria waren:

1. Onderzoeksmethode: we selecteren alleen (peer reviewed) reviews.
2. Jaartal van publicatie: we selecteren alleen studies van 2014 en later.
3. Taal: we selecteren alleen studies die in het Nederlands of Engels zijn gepubliceerd.
4. We selecteren alleen studies die betrekking hebben op veerkracht bij jongeren en/of factoren die veerkracht bij jongeren beïnvloeden.
5. Leeftijd onderzoekspopulatie: we nemen alleen studies mee als de onderzoekspopulatie binnen de leeftijdsgroep 0 t/m 24 jaar valt.

De eerste screeningsronde van de 315 Engelstalige publicaties resulteerde in 50 mogelijk relevante publicaties. De screeningsronde van de Nederlandstalige publicaties leverde geen enkele relevante publicatie op. Bij de tweede screeningsronde hebben we de 50 artikelen volledig doorgenomen (fulltext) en beoordeeld op relevantie. Hierbij hebben we als aanvulling op het eerste inclusiecriterium opgenomen dat de methodologische aanpak van het literatuuronderzoek beschreven moest zijn. De tweede screeningsronde resulteerde in 19 relevante publicaties.

Deze lijst van 19 relevante reviews hebben we ter controle en aanvulling voorgelegd aan 6 wetenschappelijke experts op het gebied van veerkracht bij jongeren (zie bijlage 1). Hieruit volgden 21 mogelijke bruikbare studies en/of tips. Deze aanvullingen zijn gescreend op basis van de eerdergenoemde inclusiecriteria Dit resulteerde in 7 aanvullende publicaties. Een overzicht van het zoek- screen- en in-/exclusieproces is te vinden in bijlage 2.

Uiteindelijk hebben we 26 studies geïncludeerd (zie Tabel 1 hieronder).

	Auteur en jaartal	Onderzoekspopulatie	Type review (aantal geïncludeerde studies)
1.	Bernier, P. (2024)	Adolescenten die een behandeling voor kanker ondergaan	Scoping review, 17 studies
2.	Cadamuro et al. (2021)	Kinderen (tot 12) die een (natuur)ramp hebben meegemaakt	Systematic review, 294 studies
3.	Christmas & Khanlou (2018)	Jongeren (12-19)	Scoping review, 28 studies
4.	Darling Rasmussen et al. (2019)	Zeer diverse leeftijdsgroep, waaronder ook volwassenen	Systematic review en meta-analyse, 33 studies
5.	Dong et al. (2019)	Chinese achtergelaten kinderen in rurale gebieden	Meta-analyse, 14 studies
6.	Fisher et al. (2023)	Kinderen en jongeren in pleegzorg	Systematic review en meta-analyse, 89 studies
7.	Freitas et al. (2022)	Dove kinderen	literature review, 11 artikelen
8.	Fritz et al. (2018)	Kinderen en adolescenten met ACE	Systematic review, 22 studies
9.	Gartland et al. (2019)	Kinderen (5-12) die zijn blootgesteld aan sociale tegenslagen	Systematic review, 30 studies
10.	Haffejee & Theron (2017)	Meisjes in de leeftijd tussen 13 en 19, met 1 of meerdere incidenten op gebied van seksueel misbruik	Scoping review, 11 studies
11.	Higgen et al. (2022)	Schoolgaande kinderen die in een ongunstige omgeving opgroeien	Systematic review, 17 studies
12.	Khanlou & Wray (2014)	Kinderen en adolescenten	Literature review, aantal geïncludeerde studies is niet gerapporteerd
13.	Latham et al. (2023)	Jongeren (18-25) in overgangsfase naar volwassenheid en die aan een vorm van mishandeling zijn blootgesteld.	Systematic review, 26 studies
14.	Leung et al. (2020)	Adolescenten met ACE	Meta-etnografie, 13 studies
15.	Llistosella et al. (2022)	Kinderen en jongeren van 7-24 jaar die zijn blootgesteld aan geweld, trauma of sociaaleconomische instabiliteit	Integrative systematic review, 31 studies
16.	Marley & Mauki (2019)	Kinderen en jongvolwassenen tot en met 18 jaar die asiel hebben aangevraagd	Systematic review, 11 studies
17.	Mattelin et al. (2024)	Vluchtelingenkinderen (0-18 jaar) in Noorwegen	Systematic review, 26 studies
18.	Mohammadinia et al. (2018)	Kinderen onder de 18 jaar die een natuurramp hebben meegemaakt	Systematic review, 28 studies
19.	Nesbitt et al. (2023)	Jongeren (16-29 jaar) met ernstige mentale gezondheidsproblemen	Scoping review, 24 studies (14 kwantitatief, 9 kwalitatief en 1 mixed-method)
20.	Nuñez et al. (2022)	Jongeren die na periode met pleegzorg zelfstandig gaan wonen/leven	Systematic review, 12 studies
21.	Reuben et al. (2015)	Kinderen met een moeder met depressie	Literature review, 11 studies
22.	Sleijpen et al. (2016)	Jongvolwassen vluchtelingen	Een meta-etnografie van 26 kwalitatieve studies
23.	Vaughn & DeJonckheere (2021)	Kinderen en jongeren	Narrative review, 37 studies
24.	Yates & Mantler (2023)	Kinderen en hun ouders/opvoeders	Systematic review, 17 studies
25.	Yule et al. (2019)	Kinderen die zijn blootgesteld aan geweld	Meta-analyse, 118 studies
26.	Zabern & Bouteyre (2018)	Niet-thuiswonende kinderen	Systematic review, 17 studies

Tabel 1: Overzicht van 26 geïncludeerde studies

Deze 26 studies zijn nader bestudeerd op relevante informatie. Hiervoor hebben we een data-extractie format gebruikt met daarin de volgende onderdelen:

a) Auteur en jaar;
b) Titel;
c) Onderzoekspopulatie;
d) Type review en aantal geïncludeerde studies;

e) Gehanteerde definitie veerkracht;
f) Algemene inzichten en conclusies over veerkrachtontwikkeling bij jongeren;
g) Versterkende factoren/mechanismen;
h) Belemmerende factoren/mechanismen;
i) Onderlinge samenhang van de factoren;
j) Niveau van de factoren: individuele niveau, het collectieve niveau (gemeenschappen) en het maatschappelijke niveau (samenleving);
k) Belangrijke actoren en hun rol (zoals bijvoorbeeld informele scholingsorganisaties, de overheid, ouders en jongeren zelf).

Op basis van een analyse van deze data is een theoretisch kader/model opgesteld, zoals beschreven in paragraaf 4.1. Bij de analyse hebben we vooral gebruik gemaakt van de resultaten uit de systematische reviews en meta-analyses. Deze hebben een hoge bewijskracht omdat ze een grote hoeveelheid aan empirische studies bij elkaar brengen. Een systematische review is een vorm van wetenschappelijk onderzoek waarbij resultaten van bestaande onderzoeken worden gebundeld. Een meta-analyse is een variant van een systematische review, waarbij resultaten ook kwantitatief gebundeld worden.

Beschrijving van geïncludeerde studies

Een groot deel van de geïncludeerde reviews (21 van de 26) is gericht op een specifieke onderzoekspopulatie (zie Tabel 1). Het gaat dan om:

- Kinderen en jongvolwassenen die zijn blootgesteld aan geweld en/of seksueel misbruik (4 studies);
- kinderen en jongeren die niet opgroeien bij hun biologische ouders, maar in de pleegzorg of elders (4 studies);
- Kinderen en jongvolwassenen die asiel hebben aangevraagd (3 studies);
- Kinderen en jongvolwassenen die ingrijpende jeugdervaringen (ACE, oftewel adverse childhood experience) hebben meegemaakt (2 studies);
- kinderen die in een ongunstige omgeving opgroeien (2 studies);
- adolescenten die een behandeling voor kanker ondergaan (1 studie);
- kinderen die een (natuur)ramp hebben meegemaakt (2 studies);
- dove kinderen (1 studie);
- jongeren met ernstige mentale gezondheidsproblemen (1 studie);
- kinderen met een moeder met depressie (1 studie).

De overige vijf studies hebben een brede onderzoekspopulatie.

Het grootste deel van de reviews is een systematic review (12 studies, waaronder één integrative systematic review) (zie Tabel 1). Daarnaast hebben we 4 meta-analyses (2 meta-analyses en 2 systematic reviews en meta-analyse ineen) gevonden. Verder hebben we 4 scoping reviews, 3 literature reviews, 2 meta-etnografieën, één (1 studie) en één narratieve review (1 studie) gevonden. Het aantal studies dat in elke review is geïncludeerd varieert van 11 tot 294 studies.

2. Wat is veerkracht?

2.1 Definities van veerkracht in de geïncludeerde studies

Veerkracht: een veelomvattend en complex concept

In deze paragraaf zetten we uiteen welke definities van veerkracht gehanteerd werden in de 26 geïncludeerde studies (zie voor een overzicht bijlage 3). Veerkracht is een veelomvattend concept waar geen gemeenschappelijk aanvaarde definitie van bestaat en waarvan zodoende diverse definities in de omloop zijn (zie ook Soyez et al., 2023). Het betreft een rijk maar ook complex concept. Een begrip bovendien dat in diverse contexten wordt toegepast. We zien deze verschillende contexten duidelijk terug in de geïncludeerde studies, die uiteenlopende positieve uitkomstmaten hanteren om veerkracht empirisch te kunnen onderzoeken. Enkele voorbeelden hiervan zijn: ''goed' psychosociaal functioneren', ''goede' mentale gezondheid', 'afwezigheid van drugsgebruik', 'psychologisch welbevinden' (zie hiervoor ook de figuur in bijlage 4). Er is nog geen consensus onder de onderzoekers naar veerkracht over wat precies een positieve uitkomstmaat is voor veerkracht (zie ook Nesbitt et al., 2023).

We zien de diversiteit en veelomvattendheid ook terug in de gehanteerde definities. Sleijpen et al. (2016) vatten het mooi samen door het volgende te stellen: "Although the relevance of a resilience-oriented approach is broadly recognized, there is little consensus about the definition of resilience" (p.159). Zo is opvallend dat alle in deze review geïncludeerde studies een andere definitie hanteren en dat de bronnen waarnaar verwezen wordt divers van aard zijn. Dat neemt niet weg dat we (een combinatie van) het werk van een aantal bekende auteurs op het gebied van veerkracht wat vaker terug zien in de genoemde definities (zie bijlage 3). Het betreffen Ann Masten (9x), Suniya Luthar (6x) en Michael Ungar (4x). Verderop in deze paragraaf gaan we op hun definities van veerkracht in.

Ondanks de breedte en gebrek aan eenduidigheid van het begrip, kunnen we de studies grofweg in drie categorieën indelen op basis van de door hen gehanteerde definities (zie ook bijlage 3):

1. Geen 'eigen' definitie;
2. Veerkracht als dynamisch proces;
3. Veerkracht als persoonskenmerk.

<u>Categorie 1: geen 'eigen' definitie</u>

Vier studies benadrukken vooral de complexiteit van de definitie en zetten uiteen dat veerkracht zowel als een kenmerk of als een proces kan worden opgevat, maar maken minder expliciet welke definitie zij zelf hanteren. Eén studie geeft geen eigen definitie van veerkracht, omdat deze studie tot doel had om definities van anderen te inventariseren.

<u>Categorie 2: Veerkracht als dynamisch proces</u>

Overall hanteren de meeste studies (n=19) een definitie die aansluit bij 'veerkracht als dynamisch proces'. Een definitie die hierbij past is die van Nesbitt et al. (2023), die zich daarbij baseren op een combinatie van het werk van bekende veerkracht-auteurs als Ungar, Masten en Luthar: "Resilience is considered a complex, fluid, and malleable process that unfolds over time, encompassing both aspects unique to the individual (e.g., personal qualities) and wider social-ecological features of their environment (e.g., one's social

support network and cultural context)" (p.2). Omdat Ann Masten, Suniya Luthar en Michael Ungar het meest geciteerd worden in studies die van een procesdefinitie van veerkracht uitgaan, gaan we hieronder kort op hun werk in.

Het werk van Masten zien we het meest terug in studies die een procesdefinitie van veerkracht hanteren. Masten (2011; in Llistosella et al, 2022) hanteert de volgende definitie van veerkracht: "the capacity of *a dynamic system* to withstand or recover from significant challenges that threaten its stability, viability or development" (p.494). Het vermogen van een systeem om zich aan te passen staat niet op zichzelf en staat in voortdurende wisselwerking met diverse omgevingsbronnen en -systemen, zoals beschikbare sociale steunsystemen, de gemeenschap, culturele invloeden en de fysieke omgeving (Masten & Monn, 2015). Ook aan de definitie van Luthar wordt vaak gerefereerd. Zij omschrijft veerkracht als: "a dynamic process wherein individuals display positive adaptation despite experiences of significant adversity or trauma. This term does not represent a personality trait or an attribute of the individual. Rather, it is a two-dimensional construct that implies exposure to adversity and the manifestation of positive adjustment outcomes" (Luthar & Cicchetti, 2000, p.2). Luthar, et al. (2000; zie ook Nesbitt et al., 2023) benadrukken het *multidimensionale* en *transactionele* aspect van veerkracht: multidimensionaal omdat volgens hen zowel interne als externe factoren een rol spelen bij veerkracht en transactioneel omdat de wijze waarop jongeren in interactie met hun omgeving reageren op tegenslag doorslaggevend is bij processen van veerkracht.
Een derde auteur die we vaker terugzien is Ungar. Ungar (2008, p. 225; zie ook Ungar 2011, p. 10) gaat uit van een sociaal ecologische kijk op veerkracht en definieert het in de context van tegenslag als "both the capacity of individuals to *navigate* their way to the *psychological, social, cultural and physical* resources that sustain their wellbeing, and their capacity individually and *in groups* to *negotiate* for these resources to be provided in *culturally* meaningful ways". De begrippen navigeren en onderhandelen zijn cruciaal in deze definitie en hoewel het lijkt alsof het gaat om eigenschappen die zijn toe te schrijven aan een persoon, benadrukt Ungar (2011) dat deze begrippen juist interactief van aard zijn: "The concept of navigation implies movement toward resources that are made both available and accessible by those in power to those who are disadvantaged" (p.10). Door te onderhandelen geven individuen en groepen vervolgens betekenis aan deze bronnen. Cruciaal in een sociaalecologische definitie van veerkracht is dat het accent allereerst ligt op de aard van de sociale en fysieke omgeving van het kind, vervolgens op interactieprocessen tussen het kind en deze omgeving en pas daarna op specifieke eigenschappen van het kind zelf (Ungar, 2011). Dit betekent dat de verantwoordelijkheid voor het ontwikkelen van veerkracht niet langer (enkel) bij het individu (het kind) kan liggen. "To speak of resilience of the child misrepresents the antecedents of positive development within the child when they are much more a function of mesosystem, exosystem and macrosystem" stelt Ungar (2011, p.4) daarover. Gebaseerd op deze definitie ontwikkelde Ungar het Sociaalecologische model van veerkracht waarin 32 veerkrachtfactoren worden verdeeld over vier domeinen: cultuur, gemeenschap, relaties en individu (Ungar, 2008; in Llistosella et al., 2022).

In al deze definities valt op dat veerkracht niet enkel als een uitkomst of een persoonskenmerk wordt opgevat, maar als een dynamisch en interactief proces waarin niet alleen een rol is weggelegd voor het individu maar ook, of beter juist, voor interacties tussen het individu en diens (sociale) omgeving en voor de beschikbaarheid van hulpbronnen.

Categorie 3: Veerkracht als persoonskenmerk

Twee studies hanteren een definitie die passend is bij een typering van 'veerkracht als kenmerk'. De definitie gehanteerd door Mohammadinia et al. (2018) is hiervan een voorbeeld: "the individual ability to adapt to the tragedy, trauma, adversity, hardship, and ongoing significant life stressors and also to anticipate, tolerate and bounce back from external shocks, and pressures in their life to avoid more vulnerability" (p.2). Zij baseren zich bij deze definitie op Newman & Tango. De andere studie die ook bij deze categorie hoort gaat uit van een definitie van Fleming & Ledogar (2008, in Fisher et al., 2023, p. 240-241): "the ability to adapt well despite adverse experiences". Opvallend in deze definities is de focus op het individu (veerkracht als persoonlijk vermogen) en de afwezigheid van referentie naar dynamische en meer sociale of maatschappelijke processen die een rol kunnen spelen bij veerkracht. Diverse auteurs wijzen overigens op het onderscheid tussen 'resilience' en 'resiliency', waarbij de eerste processen van veerkracht betreft en de tweede meer betrekking heeft op persoonskenmerken (zie bijvoorbeeld Luthar et al., 2000).

Drie kerncomponenten

Ondanks de uiteengezette verschillen hebben definities van veerkracht, wanneer we de tabel in bijlage 3 nader bekijken, vaak drie kerncomponenten met elkaar gemeen (zie ook Soyez, et al., 2023):

1. de aanwezigheid van tegenslag;
2. een proces van adaptatie en aanpassing;
3. terugveren en herstel.

Deze drie kernelementen van veerkracht vinden we in de meeste geïncludeerde studies terug.

Samengevat: In deze paragraaf werkten we uit welke typen definities centraal stonden in de 26 geïncludeerde studies. Duidelijk werd dat er geen eenduidige definitie van het concept te geven is, maar dat de meeste studies van een definitie uitgaan waarin veerkracht niet enkel als een persoonskenmerk maar juist als dynamisch proces wordt beschouwd. De meest geciteerde auteurs hierbij zijn Masten, Luthar en Ungar. Ondanks de verschillen bevatten definities van veerkracht vaak drie kernelementen: de aanwezigheid van tegenslag, een proces van adaptatie en aanpassing en tenslotte terugveren en herstel.

2.2 Veelomvattendheid van veerkracht: een kracht of een valkuil?

Zoals de vorige paragraaf heeft duidelijk gemaakt, onderstrepen de diverse studies vooral de breedte en complexiteit van het begrip en het gebrek aan eenduidigheid in definitie. Deze breedte en complexiteit zijn enerzijds een kracht, immers er lijkt veel onder veerkracht te vallen waardoor iedereen zich er wel in kan herkennen. Het begrip kan (en wordt) in diverse contexten en op diverse situaties toegepast. Zo waren er onder andere studies die zich focusten op kinderen die een traumatische gebeurtenis hebben meegemaakt, die hebben moeten vluchten voor oorlogsgeweld, die te maken hebben gehad met natuurrampen of met een psychiatrische ziekte in de familie (zie Tabel 1 voor een volledig overzicht).

Deze breedte is mooi, maar anderzijds is het ook een valkuil, onder andere omdat het gebrek aan eenduidigheid het doen van wetenschappelijk onderzoek bemoeilijkt (Reuben & Shaw, 2015; Mattelin et al, 2024). Zo wijzen Latham et al. (2023) erop dat het, mede als gevolg van grote variatie in definities en operationalisaties in diverse studies, moeilijk is om relaties te leggen tussen factoren en specifieke uitkomsten van veerkracht. Sommige

studies concluderen zelfs dat er eerst (meer) wetenschappelijke consensus dient te zijn alvorens gedegen onderzoek uitgevoerd kan worden en benadrukken dat resultaten van hun studies voorzichtig geïnterpreteerd dienen te worden (zie bijvoorbeeld Mattelin et al., 2024; Reuben & Shaw, 2015). Reflecterend op de veelomvattendheid van het begrip, benadrukken Reuben & Shaw (2015), die zich daarbij baseren op Masten, dat "it is unrealistic that anyone, no matter how resilient, will consistently perform at a high or low level across all areas of their life' (p. 318). Zij opperen dat het beter is om een domeinspecifieke benadering van veerkracht te hanteren en het begrip per uitkomstmaat te bekijken (bijvoorbeeld; veerkracht bij schoolprestaties of veerkracht bij externaliserend gedrag). Twee studies (Khanlou & Wrau, 2014; Nesbitt el al, 2023) merken op dat veerkracht een zogenaamd buzzwoord lijkt. Het is duidelijk dat het begrip ook in beleid en praktijk aan populariteit wint, maar hoe kun je goed vormgeven aan beleid als er geen eenduidige definitie bestaat, is de zorg die in deze studies wordt geuit.

Samengevat: de breedte en veelomvattendheid van het veerkrachtconcept is enerzijds een kracht en heeft geleid tot grote populariteit van het begrip in wetenschap, beleid en praktijk. Anderzijds is het ook een valkuil omdat gebrek aan eenduidigheid in de definitie het uitvoeren van gedegen wetenschappelijk onderzoek en het vormgeven van beleid bemoeilijkt.

3. Versterkende en belemmerende factoren

Zoals we gezien hebben in het vorige hoofdstuk is het proces van veerkracht complex en dynamisch van aard, waarbij een groot aantal verschillende factoren, op verschillende niveaus, elkaar wederzijds beïnvloeden (Darling Rasmussen et al., 2019, Haffejee & Theron, 2017, Zabern & Bouteyre, 2018, Llistosella et al. 2022).

In dit hoofdstuk brengen we de versterkende en belemmerende factoren die van invloed zijn op veerkracht in kaart en delen we ze in op drie niveaus:

1. Het individuele niveau;
2. Het collectieve niveau (groepen en gemeenschappen);
3. Het maatschappelijke niveau (samenleving).

We hebben gekozen voor deze driedeling omdat we in dit literatuuronderzoek nadrukkelijk ook de structurele en maatschappelijke factoren willen identificeren die van invloed zijn op de veerkracht van jongeren. Voordat we de versterkende factoren (3.2) en belemmerende factoren (3.3) beschrijven die in de geïncludeerd studies worden genoemd, gaan we eerst na of deze indeling op drie niveaus overeenkomt met de indelingen die in de geïncludeerd studies worden gehanteerd.

3.1 Niveaus van factoren

De versterkende en belemmerende factoren worden in de geïncludeerde studies op verschillende en overlappende manieren gecategoriseerd (zie ook Khanlou & Wray, 2014). In een groot deel van de studies wijzen de onderzoekers op het belang om naast aandacht voor factoren op het individuele niveau ook aandacht voor factoren op het collectieve niveau te hebben. In tien studies concluderen de onderzoekers dat bij het bestuderen van veerkracht nadrukkelijk ook de sociaalecologische en omgevingsfactoren op het niveau van cultuur, gemeenschap en relaties moeten worden meegenomen (Frits et al., 2018; Yates & Mantler, 2023, Khanlou & Wray, 2014; Llistosella, et al. 2022; Marley & Mauki, 2019, Mattelin et al., 2024; Nesbitt et al. 2023; Sleijpen et al., 2016; Vaughn & DeJonckheere, 2021).

In lijn met deze conclusie maken verschillende studies gebruik van een tweedeling, waarbij de factoren worden verdeeld in twee dimensies: individueel/persoonlijk/intern en omgeving/context (Llistosella et al. 2022, Haffejee & Theron, 2017, Nesbitt et al., 2023, Zabern & Bouteyre, 2018). Bij deze studies met een tweedeling wordt het individuele en het collectieve niveau onderscheiden, maar in de meeste gevallen geen maatschappelijk niveau. Echter, alleen in de scoping review van Nesbitt et al. (2023) wordt naast de tweedeling met het individuele en het collectieve niveau ook een maatschappelijk niveau onderscheiden. De onderzoekers verdelen de omgevingsfactoren namelijk in twee groepen: directe omgeving en macroniveau. De factoren op maatschappelijk niveau zitten als het ware verstopt in het niveau omgevingsfactoren.

We hebben twee studies gevonden die een indeling hanteren die grotendeels overeenkomt met de indeling op drie niveaus (het individuele, collectieve en maatschappelijke niveau). Khanlou & Wray (2014) maken in hun literatuur review een verdeling in drie niveaus: (1) individuele factoren, (2) familie factoren en (3) sociale omgevingsfactoren. De categorie sociale omgevingsfactoren omvat onder andere sociale omstandigheden, inclusie, toegang en participatie. Sleijpen et al. (2016) hanteren in hun meta-etnografie een vergelijkbare indeling: (1) kenmerken van de jongeren zelf, (2) aspecten van hun familie en directe omgeving, en (3) de bredere sociale en politieke omgeving.

Daarnaast vonden we vijf studies die zelfs vier, vijf of zes niveaus onderscheiden, waarin onder andere het maatschappelijke niveau wordt benoemd. Marley & Mauki (2019) onderscheiden in hun systematische review vier niveaus: individueel, relaties, gemeenschap en samenleving. Twee andere studies onderscheiden ook factoren op vier niveaus: individueel, interpersoonlijk, groep en intergroep (Cadamuro et al., 2021) en individueel, familie, gemeenschap en samenleving (Mattelin et al., 2024). Christmas & Khanlou (2018) onderscheiden in hun scoping review vijf niveaus: (1) individueel, (2) huishouden, (3) school, (4) gemeenschap en (5) de bredere sociale en politieke economie. Gartland et al. (2019) onderscheiden in hun systematische review zes niveaus: (1) individueel, (2) familie, (3) sociaal, (4) school, (5) gemeenschap/buurt and (6) samenlevingsfactoren. Alhoewel alle indelingen net even anders zijn, komt het maatschappelijke niveau wel bij allemaal terug.

Samengevat: De geïncludeerde studies hanteren geen eenduidige indeling voor de verschillende niveaus van versterkende en belemmerende factoren die van invloed zijn op veerkracht. Meerdere studies hanteren een tweedeling in een individuele en omgevingsdimensie, zonder het maatschappelijke niveau te onderscheiden. Slechts twee studies gebruikten een driedeling in het individuele, collectieve en maatschappelijke niveau. Daarnaast vonden we vijf studies waarin het maatschappelijke niveau wel als aparte categorie werd onderscheiden. De meeste studies onderscheiden het individuele en het collectieve niveau, waarbij het collectieve niveau veelal nog verder is opgedeeld in familie, school, sociaal en gemeenschap. In slechts acht studies werd ook het maatschappelijke niveau onderscheiden.

3.2 Factoren die de veerkracht van jongeren versterken

In de geïncludeerde studies worden tientallen factoren geïdentificeerd die de veerkracht van jongeren mogelijk kunnen versterken. In deze rapid review hebben we vooral gebruik gemaakt van de resultaten uit de systematische reviews en meta-analyses, omdat deze over het algemeen een hogere bewijskracht hebben dan bijvoorbeeld scoping of narratieve reviews. Hieronder identificeren we eerst de versterkende factoren op basis van de bevindingen uit de vier studies met een meta-analyse (Darling Rasmussen et al., 2019; Dong et al., 2019; Fisher et al. 2023; Yule et al., 2019) en vullen we deze bevindingen aan met de belangrijkste bevindingen uit de 12 systematische reviews (zie Tabel 1 voor een overzicht van de 12 systematische reviews). De resultaten van de andere geïncludeerde reviews hebben we vervolgens gebruikt om deze bevindingen waar mogelijk te ondersteunen en toe te lichten.

> Voor een recent en uitgebreid overzicht van de factoren met een statistisch significante positieve invloed op veerkracht bij jongeren verwijzen we naar de integratieve systematische review van Llistosella er al. (2022) De onderzoekers identificeerden in hun onderzoek meer dan 60 factoren met een statistisch significante positieve invloed op de veerkracht van jongeren van 7-24 jaar die zijn blootgesteld aan geweld, trauma of sociaaleconomische instabiliteit (zie bijlage 5). Op basis van deze factoren ontwikkelden zij het Individual and Environmental Resilience Model (zie bijlage 4) waarin onderscheid gemaakt wordt tussen individuele factoren en omgevingsfactoren.

Versterkende factoren uit de meta-analyses

Versterkende factoren op individueel niveau

In de meta-analyse van Yule et al. (2019) is onderzocht voor welke factoren de meeste empirische onderbouwing bestaat dat ze de veerkracht van jongeren die geweld hebben meegemaakt versterken. Hierbij zijn 11 mogelijke versterkende factoren op vier niveaus onderzocht: (1) individueel, (2) familie, (3) school en peers en (4) gemeenschap. De onderzoekers concluderen dat op het individuele niveau zelfregulatie (het vermogen van een individu om emoties, impulsen en gedrag te beheersen) een versterkende factor met een significant effect is. Daarnaast bleek uit de meta-analyse van Yule et al. (2019) dat er sterke aanwijzingen zijn dat op het individuele niveau ook positieve zelfperceptie (zelfeffectiviteit, ervaren competentie en ervaren controle) en cognitief vermogen (IQ, probleemoplossend vermogen) een positieve invloed hebben op veerkracht. Deze factoren lijken volgens de onderzoekers bovendien bij alle kinderen, ongeacht hun blootstelling aan mishandeling, veerkracht te versterken.

Versterkende factoren op collectief niveau

Ook op collectief niveau vonden Yule et al. (2019) versterkende factoren met een significant effect: steun vanuit de familie (ouderlijke warmte en acceptatie, ervaren steun van familieleden) peer support en steun van docenten. Deze factoren wijzen volgens de onderzoekers op het belang van warme, zorgzame relaties met ouders, andere familieleden, peers en schoolpersoneel voor het bieden van belangrijke emotionele en instrumentele steun aan kinderen en hun eigenwaarde te verstevigen. Deze bevinding wordt verder onderbouwd door de bevinding uit de meta-analyse van Darling Rasmussen et al. (2019) dat de kwaliteit van gehechtheid een versterkende factor is. Volgens de onderzoekers wijst deze bevinding op het belang van sterke en stabiele relaties met ouders, andere familieleden, peers en leerkrachten voor het versterken van de veerkracht van jongeren. Ook de meta-analyse van Dong et al. (2019) naar Chinese achtergelaten kinderen toont aan dat steun vanuit de familie een positieve invloed heeft op de veerkracht van jongeren. Overigens vonden Fisher et al. (2023) in hun meta-analyse geen empirische onderbouwing voor de onderzochte veerkrachtversterkende factoren bij kinderen en jongeren in de pleegzorg.

Verder vonden Yule et al. (2019) in hun meta-analyse sterke aanwijzingen dat ook opvoedingskwaliteit/effectiviteit een positieve invloed heeft op de veerkracht van jongeren. Opvoedingskwaliteit/effectiviteit omvat specifieke opvoedingspraktijken zoals toezicht en emotioneel socialisatiegedrag.

Ook vonden Yule et al. (2019) sterke aanwijzingen voor versterkende factoren binnen het domein van de gemeenschap: religieuze betrokkenheid en buitenschoolse activiteiten. Religieuze betrokkenheid omvat deelname aan een religieuze organisatie en deelname aan religieuze praktijken en overtuigingen. De onderzoekers veronderstellen dat religieuze betrokkenheid de veerkracht kan versterken doordat het een steunend netwerk biedt van mensen die dezelfde waarden en overtuigingen delen en/of door het bevorderen van de ontwikkeling van spiritualiteit. Met buitenschoolse activiteiten verwijzen de onderzoekers naar participatie in voorschoolse en naschoolse programma's, sport, muziek, clubs en jeugdgroepen, die het mogelijk maakt dat kinderen in contact komen met ondersteunende volwassenen en peers uit de gemeenschap. De onderzoekers veronderstellen dat deelname aan deze gestructureerde en begeleide buitenschoolse activiteiten gericht op zelf-effectiviteit en vergroten van vaardigheden een positieve invloed heeft op veerkracht.

Versterkende factoren op het niveau van de samenleving

In de geïncludeerde meta-analyses is geen onderzoek gedaan naar versterkende factoren op het niveau van de samenleving.

Samengevat: In de geïncludeerde studies worden tientallen factoren geïdentificeerd die de veerkracht van jongeren mogelijk kunnen versterken. Op basis van de meta-analyses kunnen we concluderen dat de meeste empirische onderbouwing beschikbaar is voor de volgende negen versterkende factoren: zelfregulatie, positieve zelfperceptie en cognitieve vaardigheden (individueel niveau), steun vanuit de familie, opvoedingskwaliteit/-effectiviteit, peer support, steun van docenten, religieuze betrokkenheid en buitenschoolse activiteiten (collectief niveau). In de meta-analyses is geen onderzoek gedaan naar versterkende factoren op het niveau van de samenleving.

Individueel	**Referentie**
Zelfregulatie	Yule et al., 2019
Positieve zelfperceptie (zelfeffectiviteit, zelfvertrouwen, ervaren competentie en ervaren controle)	Yule et al., 2019
Cognitieve vaardigheden	Yule et al., 2019
Collectief	
Peers:	
Peer support	Darling Rasmussen et al., 2019; Yule et al., 2019
Familie:	
Steun vanuit de familie	Darling Rasmussen et al., 2019; Dong et al., 2019; Yule et al., 2019
Opvoedingskwaliteit/effectiviteit	Yule et al., 2019
School:	
Steun van docenten	Darling Rasmussen et al., 2019; Yule et al., 2019
Gemeenschap:	
Deelname aan buitenschoolse activiteiten	Yule et al., 2019
Cultureel:	
Religieuze betrokkenheid	Yule et al., 2019
Samenleving	
-	-

Tabel 2: Versterkende factoren uit de vier studies met een meta-analyse

Versterkende factoren uit systematic reviews

Op basis van de belangrijkste bevindingen uit de 12 systematische reviews hebben we een overzicht gemaakt van de factoren die veerkracht bij jongeren versterken (zie Tabel 3). Hierbij hebben we de factoren ingedeeld op individueel, collectief en maatschappelijk niveau. Overigens werd in meerdere systematische reviews onvoldoende bewijs gevonden om conclusies te kunnen trekken over versterkende factoren (Latham et al. 2023; Mattelin et al., 2024; Higgen et al., 2022).

Individueel	**Referentie**
Zelfregulatie	Fritz et al., 2019; Gartland et al., 2019; Llistosella et al., 2022; Nuñez et al., 2022
Positieve zelfperceptie (zelfeffectiviteit, zelfvertrouwen, ervaren competentie en ervaren controle)	Fritz et al., 2019; Marley & Mauki, 2019; Zabern & Bouteyre, 2018
Cognitieve vaardigheden	Fritz et al., 2019; Gartland et al., 2019; Nuñez et al., 2022
Veilige hechting en sociale interacties	Fritz et al., 2019
Empathie	Gartland et al., 2019
Optimisme	Gartland et al., 2019
Positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen	Marley & Mauki, 2019

Collectief	Referentie
Peers:	
Peer support	Cadamuro et al., 2021; Gartland et al., 2019; Marley & Mauki, 2019
Familie:	
Steun vanuit de familie	Fritz et al., 2019; Llistosella et al., 2022; Marley & Mauki, 2019; Nuñez et al., 2022
Opvoedingskwaliteit/effectiviteit	Fritz et al., 2019; Gartland et al., 2019; Llistosella et al., 2022
Relatie met ouders/verzorgers	Cadamuro et al., 2021; Gartland et al., 2019; Nuñez et al., 2022; Yates & Mantler, 2023; Zabern & Bouteyre, 2018
Welzijn van de ouders	Marley & Mauki, 2019
Positieve coping mechanismen	Yates & Mantler, 2023
Familie veerkracht	Yates & Mantler, 2023
School:	
Steun van docenten	Gartland et al., 2019; Nuñez et al., 2022
Veilige schoolomgeving	Gartland et al., 2019; Marley & Mauki, 2019; Nuñez et al., 2022
Inzet/ambitie op school	Gartland et al., 2019; Nuñez et al., 2022; Zabern & Bouteyre, 2018
Gemeenschap:	
Deelname aan buitenschoolse activiteiten	Zabern & Bouteyre, 2018
Toegang tot sociale steun en bronnen	Cadamuro et al., 2021; Fritz et al., 2019; Gartland et al., 2019; Llistosella et al., 2022; Zabern & Bouteyre, 2018
Gemeenschapscohesie en informele sociale controle	Gartland et al., 2019
Aanwezigheid van een mentor	Nuñez et al., 2022
Beschikbaarheid van professionals voor steun en advies	Nuñez et al., 2022
Cultureel:	
Religieuze betrokkenheid	-
Spiritualiteit/religiositeit	Gartland et al., 2019
Samenleving	**Referentie**
Sociale, inclusieve samenleving	Marley & Mauki, 2019
Innovatieve sociale voorzieningen	Marley & Mauki, 2019; Nuñez et al., 2022

Tabel 3: Versterkende factoren uit de 12 systematische reviews

Versterkende factoren op individueel niveau

Op het individuele niveau worden de drie versterkende factoren die op basis van de meta-analyses zijn geïdentificeerd (zelfregulatie, positieve zelfperceptie en cognitieve vaardigheden) ondersteund door de bevindingen uit meerdere systematische reviews. Daarnaast komen uit de systematische reviews vier aanvullende factoren naar voren: veilige hechting en sociale interacties, empathie, optimisme, een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen.

Uit de systematische review van Fritz et al. (2018) blijkt dat 'veilige hechting en sociale interacties' een versterkende factor is. Deze bevinding komt overeen met de conclusie in de systematische review en meta-analyse van Darling Rasmussen et al. (2019) dat de kwaliteit van gehechtheid een versterkende factor is.

Uit de systematische review van Marley & Mauki (2019) blijkt dat een positieve houding t.a.v. de eigen culturele identiteit én andere culturen een versterkende factor is. Een positieve houding ten aanzien van zowel de traditionele cultuur van het land van herkomst als de nieuwe cultuur van het 'gast' land draagt bij aan de veerkracht van jonge vluchtelingen, zo blijkt uit dit onderzoek. De meta-etnografie van Sleijpen et al. (2016) ondersteunt deze bevinding. De onderzoekers trekken daarin een vergelijkbare conclusie: een acculturatie strategie waarbij jonge vluchtelingen zowel verbinden met de cultuur van hun land van herkomst als zich aanpassen aan een nieuwe manier van leven in het 'gast' land versterkt de veerkracht.

Verder blijkt uit de systematische review van Marley & Mauki (2019) dat jonge kinderen die asiel hebben aangevraagd veerkrachtiger zijn dan oudere kinderen. Echter, in een andere

systematische review vinden de onderzoekers juist aanwijzingen voor het tegenovergestelde. Namelijk dat een oudere leeftijd juist een versterkende factor is (Llistosella et al., 2022). Vanwege de tegenstijdige bevindingen zijn er ons inziens onvoldoende aanwijzingen voor een jonge leeftijd als versterkende factor (zie ook Cadamuro et al., 2021).

Versterkende factoren op collectief niveau

Op het collectieve niveau worden de zes factoren die op basis van de meta-analyses zijn geïdentificeerd (steun vanuit de familie, opvoedingskwaliteit/effectiviteit, peer support, steun van docenten, religieuze betrokkenheid en buitenschoolse activiteiten) ondersteund door de bevindingen uit één of meerdere systematische reviews. De systematic review van Zabern & Bouteyre (2018) naar niet-thuiswonende kinderen toont aan dat deelname aan buitenschoolse activiteiten een versterkende factor is. De onderzoekers veronderstellen dat kinderen hierdoor relaties kunnen opbouwen met peers en volwassenen, waardoor zij mogelijk meer sociale steun ervaren. In de scoping review van Haffejee & Theron (2017) komen de onderzoekers tot een vergelijkbare bevinding: meedoen aan educatieve en recreatieve activiteiten draagt bij aan een gevoel van saamhorigheid en succes waardoor het (zelf) vertrouwen en de veerkracht van jongeren versterkt wordt.

In de meta-etnografie van Sleijpen et al. (2016) vonden de onderzoekers dat religie en steun van mensen met dezelfde etnische of culturele achtergrond of steun van een netwerk van mensen met dezelfde religieuze waarden en overtuigingen de veerkracht van jongvolwassen vluchtelingen versterkte. Deze bevindingen bieden verdere ondersteuning voor religieuze betrokkenheid als veerkrachtversterkende factor.

Daarnaast komen uit de systematische reviews 11 aanvullende versterkende factoren naar voren: (1) relatie met ouders/verzorgers, (2) welzijn van de ouders, (3) positieve coping mechanismen, (4) familie veerkracht (5) veilige schoolomgeving, (6) inzet op school, (7) toegang tot sociale steun en bronnen, (8) gemeenschapscohesie en informele sociale controle en (9) aanwezigheid van een mentor, (10) beschikbaarheid van professionals voor steun en advies, (11) spiritualiteit/religiositeit.

Versterkende factoren op het niveau van de samenleving

Op het maatschappelijke niveau hebben we twee versterkende factoren geïdentificeerd; (1) een sociale, inclusieve samenleving en (2) innovatieve sociale voorzieningen. Uit de systematische review van Marley & Mauki (2019) naar de veerkracht van jonge vluchtelingen blijkt dat de beschikbaarheid van innovatieve huisvesting en gezondheidszorg een versterkende factor is. Ook de acceptatie van vluchtelingen in de samenleving is een versterkende factor. De systematische review van Nuñez et al. (2022) naar de veerkracht van jongeren die na een tijd in de pleegzorg zelfstandig gaan wonen, wijst eveneens op het belang van innovatieve sociale voorzieningen. Verlengde zorg (de mogelijkheid om in de pleegzorg te blijven nadat een jongere 18 jaar is geworden) en een goed huisvestingsbeleid versterken de veerkracht van deze jongeren. De scoping review van Christmas & Khanlou (2018) ondersteunt de bevinding dat een sociale, inclusieve samenleving een versterkende factor is. De onderzoekers trekken daarin een vergelijkbare conclusie: de mate van sociale inclusiviteit van de samenleving heeft invloed op de veerkracht van jongeren.

Naast de twee versterkende factoren uit de systematische reviews vonden Nesbitt et al. (2023) in een recente scoping review naar de veerkracht van jongeren (16-29 jaar) met ernstige mentale gezondheidsproblemen zeven beïnvloedende factoren op het samenlevingsniveau. Zij maakten in hun onderzoek overigens geen onderscheid tussen versterkende en belemmerende factoren, maar focusten op factoren met een positieve dan wel negatieve invloed op de veerkracht. Deze zeven beïnvloedende factoren zijn: (1) onderwijs/werk, (2) stigma/sociale verwachtingen, (3) inkomen, (4) toegankelijkheid en

aard van de gezondheidszorg, (5) isolatie/vervreemding, (6) huisvesting en (7) werkomstandigheden. De beïnvloedende factor 'isolatie/vervreemding' is in lijn met de versterkende factor 'een sociale, inclusieve samenleving'. De beïnvloedende factoren 'toegankelijkheid en aard van de gezondheidszorg' en 'huisvesting' komen overeen met de versterkende factor 'innovatieve sociale voorzieningen'.

Samengevat: De belangrijkste bevindingen uit de systematische reviews ondersteunen de negen versterkende factoren die op basis van de meta-analyses zijn geïdentificeerd. Daarnaast komen uit de belangrijkste bevindingen van de systematische reviews in totaal 17 aanvullende versterkende factoren naar voren; vier versterkende factoren op individueel niveau, 11 factoren op collectief niveau en twee factoren op het niveau van de samenleving.

3.3 Belemmerende factoren

In 16 van de 26 geïncludeerde studies lag de focus voornamelijk op het in kaart brengen van de versterkende factoren en niet op de belemmerende factoren. Hieronder beschrijven we wat de belangrijkste bevindingen zijn uit de meta-analyses, vervolgens vullen we dit aan met de belangrijkste bevindingen uit de systematische reviews.

Slechts in één meta-analyse worden conclusies getrokken over belemmerende factoren. Uit de meta-analyse van Dong et al. (2019) naar Chinese achtergelaten kinderen die voor een langere tijd gescheiden leven van de ouders, blijkt dat het niet kunnen opbouwen van een nauwe, emotionele band met de ouders en weinig steun van de familie twee factoren zijn die veerkracht kunnen belemmeren. De bevindingen uit een systematische review naar niet-thuiswonende kinderen benadrukken eveneens dat het niet hebben van een goed contact met de biologische ouders een belemmerende invloed kan hebben op de veerkracht van jongeren (Zaberm & Bouteyre, 2018).

De bevindingen in de systematische review van Mattelin et al. (2024) wijzen op twee andere belemmerende factoren: ouders met mentale gezondheidsproblemen en ouders die te maken hebben met tegenspoed. De systematische review van Yates & Mantler (2023) naar de impact van COVID-19 op de veerkracht van kinderen en gezinnen wijst op een andere belemmerende factor, namelijk economische tegenslag van het gezin.

Individueel	**Referentie**
-	-
Collectief	**Referentie**
Peers:	
-	-
Familie:	
Geen nauwe, emotionele band met de ouders	Dong et al., 2019; Zaberm & Bouteyre, 2018
Weinig steun van de familie	Dong et al., 2019
Ouders met mentale gezondheidsproblemen	Mattelin et al., 2024
Ouders die te maken hebben met tegenspoed	Mattelin et al., 2024
Economische tegenslag van het gezin	Yates & Mantler, 2023
School:	
Racisme en discriminatie op school	Marley & Mauki, 2019
Gemeenschap:	
-	-
Cultureel:	
-	-
Samenleving	**Referentie**
-	-

Tabel 4: Belemmerende factoren uit de meta-analyses en systematische reviews

Kinderen uit gezinnen die weinig of niet geconfronteerd waren met economische tegenslag, bleken veerkrachtiger op de pandemie te reageren dan kinderen met ouders die met veel economische tegenslag werden geconfronteerd door bijvoorbeeld baanverlies of financiële stress. Als gezinnen minder zorgen hebben over economische tegenslagen dan zijn de ouders en kinderen beter in staat om in tijden van tegenslag veerkrachtig te zijn, zo luidt de conclusie van de onderzoekers. Deze drie belemmerende factoren zijn het tegenovergestelde van de versterkende factor ('welzijn van de ouders').

Uit de systematische review van Marley & Mauki (2019) blijkt dat racisme en discriminatie op school de veerkracht van jonge vluchtelingen belemmeren doordat het hen verhinderd om relaties op te bouwen met peers in hun 'gast' land (Marley & Mauki, 2019). Deze belemmerende factor lijkt ongeveer het tegenovergestelde te zijn van de versterkende factor 'veilige schoolomgeving' (zie 3.2).

Verder blijkt uit de scoping review naar meisjes in de leeftijd van 13-19 jaar die seksueel misbruikt zijn van Haffejee & Theron (2017) dat stigmatisatie de veerkracht kan belemmeren. Sommige seksueel misbruikte meisjes worden gestigmatiseerd en buitengesloten door hun familie en gemeenschap waardoor zij minder sociale steun ontvangen en hun veerkracht wordt belemmerd.

Tot slot wijze Leung et al. (2019) in hun meta-etnografie op de mogelijk ondermijnende rol die beleid kan hebben ten aanzien van het versterken van veerkracht. Zij signaleren een focus op individuele zelfredzaamheid als zijnde de meer dominante culturele en sociale norm en benoemen dat deze focus jeugdigen die hulp nodig hebben mogelijk weerhouden om dit daadwerkelijk te doen.

Samengevat: Er is niet veel onderzoek beschikbaar naar de factoren die de veerkracht van jongeren belemmeren. Dat gezegd hebbende, uit één meta-analyse blijkt dat het niet hebben van een goede relatie met de ouders en weinig steun van de familie twee belangrijke belemmerende factoren zijn. Daarnaast komen uit de systematische reviews drie andere belemmerende factoren naar voren: (1) ouders met mentale gezondheidsproblemen, (2) ouders die te maken hebben met tegenspoed, (3) economische tegenslag van het gezin. Deze belemmerende factoren wijzen op de cruciale rol van ouders met betrekking tot de veerkracht van jongeren. Verder blijkt uit één systematische review dat 'racisme en discriminatie op school' de veerkracht van jongeren belemmert. Deze zes belemmerende factoren lijken allemaal het tegenovergestelde te zijn van eerder geïdentificeerde versterkende factoren.

3.4 Relevante actoren en hun rol

Naast het benoemen van versterkende en belemmerende factoren wordt in de geïncludeerde studies ook regelmatig gewezen op het belang van bepaalde actoren die een directe of indirecte rol kunnen innemen bij het versterken van veerkracht. Hierbij kan op gemeenschaps- of collectief niveau worden gedacht aan belangrijke personen (gezin, peers, e.d.) of meer op samenlevingsniveau aan personen en organisaties die in voorwaardenscheppende sfeer van invloed kunnen zijn (beleidsmakers en onderzoekers). De mogelijke bijdrage van de actoren aan de veerkracht kan op diverse niveaus liggen, zowel direct als meer indirect zijn.

Zoals eerder aangegeven is er bij het versterken van veerkracht een belangrijke rol weggelegd voor het hebben van ondersteunende relaties en sociale steun. In eerste instantie gaat het dan om personen die direct betrokken zijn bij jeugdigen. Meerdere studies verwijzen naar het belang van het hebben van steunende contacten met peers en familieleden en andere sociale systemen (Bernier, 2024; Fritz et al., 2018; Haffejee &

Theron, 2017; Higgen et al. 2022; Leung et al., 2020; Mueller & Mösken, 2022; Yule et al., 2019; Zabern & Bouteyre, 2018; Freitas et al., 2022). Een aantal studies wijst specifiek op de belangrijke plaats die het gezinssysteem als geheel inneemt als het gaat om het bieden van sociale steun (Sleijpen et al., 2016; Yates & Mantler, 2023; Yule et al., 2019). Darling Rasmussen et al. (2019) benoemen de waarde van gehechtheidsfiguren; personen waarmee de jeugdige een sterke, stabiele relatie kan opbouwen. Dit kunnen ouders zijn, maar ook andere personen, zoals leerkrachten. Nuñez et al. (2022) deden onderzoek naar veerkracht bij jongeren die in aanraking met pleegzorg waren geweest en benoemen eveneens het belang van het hebben van een nauwe band met volwassenen bijvoorbeeld pleegouders en/of mentorrelaties. Tenslotte wijst een aantal studies op het mogelijke belang van contacten tussen mensen met eenzelfde (sociaal culturele) achtergrond en/of lotgenoten (Freitas et al., 2022; Haffejee & Theron, 2017; Sleijpen et al., 2016; Yates & Mantler, 2023; Yule et al., 2019).

De meeste jeugdigen volgen onderwijs en deze setting wordt derhalve in diverse studies aangehaald als zijnde een plek waar veerkracht, al dan niet buitenschoolse, kan worden ondersteund. Zo wijzen Higgen et al. (2022) op de relatie tussen schoolinterventies gericht op het versterken van de mentale gezondheid van leerlingen en de ontwikkeling van veerkracht. Diverse professionals, van leerkracht tot decaan/studieadviseur, kunnen hierbij een rol spelen. Ook Mohamadinnia et al. (2018), Yule et al. (2019) en Zabern & Bouteyre (2018) benadrukken de cruciale rol die onderwijs en leerkrachten in kunnen nemen. Zo wijzen Yule et al. (2019) op het kunnen aangaan van warme, zorgende relaties en het kunnen bieden van emotionele en instrumentele ondersteuning door professionals in de zorg. Zabern & Bouteyre wijzen op hun beurt op de signalerende functie van leerkrachten en hun mogelijkheden om jeugdigen te ondersteuning in hun ontwikkeling. Yule et al. (2019) concluderen dat buitenschoolse activiteiten (denk aan sportclubs en muziekscholen) en de positieve interacties die kinderen en jongeren hier hebben met volwassenen en peers, (kleine) positieve effecten kunnen hebben op veerkrachtontwikkeling.

Er lijkt tevens een rol weggelegd voor professionals buiten de schoolomgeving. Diverse reviews gaan in op de rol die hulpverleners (psychologen, maatschappelijk werkers, jeugdzorgwerkers) kunnen spelen bij het bevorderen van veerkracht (Freitas et al., 2022; Haffejee & Theron, 2017; Marley & Mauki, 2019; Sleijpen et al., 2016; Zabern & Bouteyre, 2018). Bernier (2024) onderstreept het belang van rolmodellen en benoemt in zijn studie dat verpleegkundigen deze rol kunnen innemen, wanneer zij betrokken zijn bij adolescenten die een behandeling tegen kanker ondergaan. Marley & Mauki (2019) geven in hun studie eveneens aan dat ook gezondheidsprofessionals een rol kunnen spelen bij het versterken van veerkracht, maar benoemen dat er bij deze groep nog wel een shift in het denken nodig is waarbij er meer focus op gezondheid en krachten in plaats van ziekte ligt.

Naast direct betrokken personen (familie, peers, leerkrachten) worden ook beleid en met name beleidsmakers als actor benoemd. Hierbij wordt verwezen naar de potentie van beleid dat gestoeld is op uitkomsten van (recent of toekomstig) onderzoek naar veerkracht (Mohammadinia et al. 2018; Nesbitt et al., 2023). Nesbitt et al. (2023) wijzen op de verantwoordelijkheid die beleidsmakers hebben in het bieden van de middelen en het scheppen van mogelijkheden en voorwaarden ter bevordering van veerkracht in plaats van het leggen van die verantwoordelijkheid bij het individu, de adolescent, zelf. Yates en Mantler (2023) constateren eveneens dat er een significante rol voor beleidsmakers is weggelegd voor het ontwikkelen van beleid dat gezinnen beter toerust op het omgaan met ontberingen, bijvoorbeeld door het treffen van financiële regelingen die stressoren (tijdelijk) weg kunnen nemen. Marley & Mauki (2019) wijzen op de noodzaak van inbedding van veerkrachtversterkend beleid in een bredere inclusieve samenleving.

Als laatste worden onderzoekers als mogelijke actor genoemd. Mede vanwege het eerdergenoemde ontbreken van een eenduidige definitie en de complexiteit van de dynamieken als het gaat om veerkracht, wordt in acht van de geïncludeerde studies expliciet benoemd dat verder onderzoek noodzakelijk is. Allereerst wijst een drietal studies op het belang van jongeren zelf als actor in onderzoek, om hen op die manier een stem te geven. Zo benoemen Nesbitt et al. (2023) het belang van jongeren bij de coproductie van kennis op het gebied van veerkracht en Haffejee & Theron (2017) doen expliciet de aanbeveling om jongeren te laten participeren bij vervolgonderzoek naar veerkracht. Ook Christmas en Khanlou (2018) wijzen op de mogelijke aannames die volwassenen kunnen hebben ten aanzien van jongeren en bevelen derhalve expliciet aan om jongerenparticipatie te integreren binnen zowel onderzoek, als ook bij (het ontwikkelen) van beleid en welzijnsprogramma's. Zoals eerder aangegeven is er vooralsnog geen eenduidige definitie van veerkracht en lijkt er een lacune te zijn in onderzoek naar factoren op samenlevingsniveau en/of het (westers)culturele perspectief. Meerdere studies vragen expliciet aandacht voor de rol van onderzoek rondom deze thema's als ook voor de complexe dynamiek tussen de verschillende niveaus en het belang van onderzoek op en tussen de verschillende niveaus (multilevel benadering) (Cadamuro et al., 2021; Gartland et al. (2019); Khanlou & Wray, 2014; Leung et al., 2020; Marley & Mauki, 2019; Mattelin et al., 2024; Nesbitt et al., 2023; Vaugh & Dejonckheere, 2021)

Samengevat: Diverse actoren kunnen een rol spelen bij het bevorderen van veerkracht van jeugdigen. In eerste instantie gaat het dan om personen met wie zij een directe relatie hebben. Hierbij valt te denken aan familieleden en peers, maar ook volwassenen die om andere redenen nauw betrokken zijn bij de zorg voor jeugdigen, zoals bijvoorbeeld pleegouders. Ook personen die meer op afstand staan, zoals leerkrachten en andere professionals, kunnen een rol spelen, door het verlenen van sociale steun of door als rolmodel of mentor te fungeren. Tot slot ligt er op samenlevingsniveau een rol van betekenis voor beleidsmakers in het ontwikkelen van veerkracht bevorderend beleid en is er een rol voor onderzoekers weggelegd in het verder operationaliseren en inzichtelijk maken van het concept en de wijze waarop de dynamiek tussen de verschillende niveaus in kaart kan worden gebracht.

4. Discussie en conclusies

4.1 Belangrijkste bevindingen en discussie

In deze rapid review hebben we onderzocht wat er in de literatuur bekend is over veerkrachtontwikkeling bij jongeren en over welke versterkende en belemmerende factoren van invloed zijn op de veerkracht van jongeren. Hierbij hebben we ervoor gekozen om de factoren in te delen op individueel, collectief en maatschappelijk niveau, omdat we in dit literatuuronderzoek nadrukkelijk ook maatschappelijke factoren willen identificeren die van invloed zijn op de veerkracht van jongeren.

We hebben 26 reviews geïncludeerd in deze rapid review, waaronder 4 meta-analyses en 12 systematische reviews. De meeste reviews hadden betrekking op specifieke groepen kinderen en jongeren. Slechts vijf reviews waren gericht op een brede groep kinderen en jongeren.

Gebrek aan eenduidigheid met betrekking tot het concept veerkracht

Een eerste bevinding is dat het concept veerkracht nog weinig stevige empirische basis kent. Dat is mede het gevolg van het ontbreken van wetenschappelijk consensus over wat veerkracht nou precies is. Zoals we in hoofdstuk 2 lieten zien, zijn er veel verschillende definities van veerkracht in omloop. Ondanks de verschillen bevatten definities van veerkracht vaak drie kernelementen: de aanwezigheid van tegenslag, een proces van adaptatie en aanpassing en tenslotte terugveren en herstel. Duidelijk is ook dat we op basis van deze rapid review onderscheid kunnen maken tussen definities die uitgaan van veerkracht als persoonskenmerk en van veerkracht als dynamisch proces, waarbij de laatste typen definities in de meerderheid zijn. Naast dat het concept op verschillende manier wordt gedefinieerd, blijken er ook veel verschillende uitkomstmaten voor veerkracht gehanteerd te worden. Dat maakt dat we de bevindingen van de diverse studies niet gemakkelijk met elkaar kunnen vergelijken. Er is kortom nood aan meer eenduidigheid met betrekking tot het concept en consensus over de uitkomstmaat en vervolgens aan gedegen wetenschappelijk onderzoek om met meer zekerheid uitspraken te kunnen doen over veerkracht bevorderende en belemmerende factoren.

Niet alleen in de wetenschap, maar ook in beleid en praktijk is de aandacht voor en het gebruik van het concept toegenomen (Kaulingfreks, Sieckelinck & Walraven, 2021; Soyez et al., 2023). De populariteit van het begrip veerkracht is de laatste jaren aanzienlijk toegenomen. Sommige auteurs stellen zelfs dat veerkracht een buzzwoord is geworden: een modewoord dat geen duidelijke betekenis heeft (zie bijvoorbeeld Nesbitt et al., 2023). Soyez et al. (2023) waarschuwen dan ook dat we ervoor moeten waken dat het geen "betekenisloos begrip wordt, dat te weinig aanknopingspunten biedt voor actie of interventie, of dat op (te) veel verschillende manieren kan worden ingevuld" (p.61). Op basis van de hiervoor vermelde bevinding van deze rapid review, dat veerkracht een weinig eenduidig concept is, onderschrijven we deze waarschuwing. Het is cruciaal om het begrip weloverwogen en op een manier die rechtdoet aan de complexiteit ervan te gebruiken (zie ook Soyez et al., 2023).

Versterkende en belemmerende factoren: een samenspel tussen het individuele, collectieve én maatschappelijke niveau

In de geïncludeerde studies worden tientallen factoren genoemd die de veerkracht van jongeren mogelijk kunnen versterken, met verschillende mate van empirische onderbouwing. Daarentegen worden in de geïncludeerde studies slechts enkele belemmerende factoren genoemd. Bovendien lijken deze zes belemmerende factoren

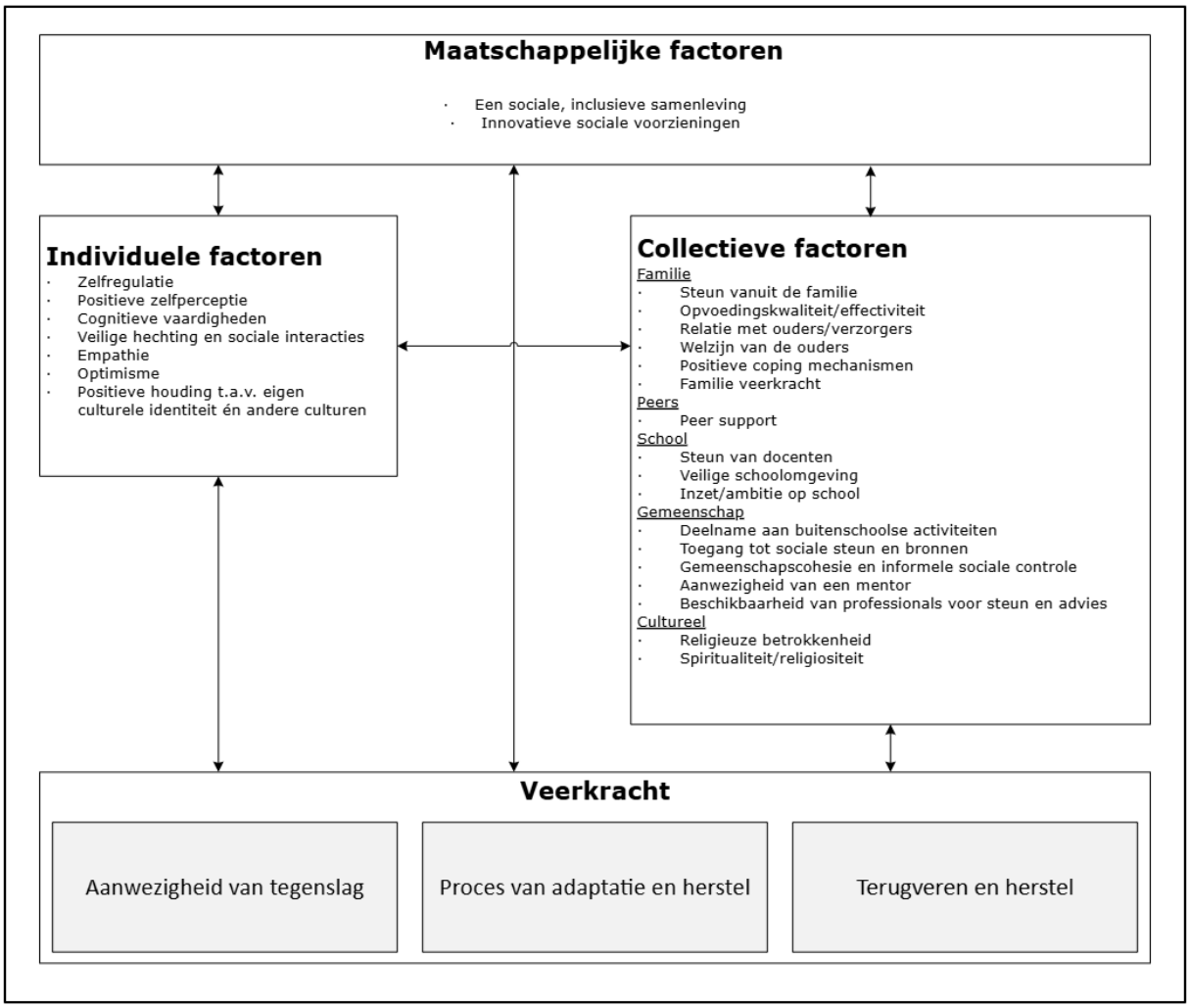
allemaal het tegenovergestelde te zijn van versterkende factoren. Omdat meta-analyses en systematische reviews over het algemeen een hogere bewijskracht hebben dan bijvoorbeeld scoping of narratieve reviews hebben we gefocust op het identificeren van de versterkende en belemmerende factoren uit de meta-analyses en systematische reviews.

De meeste empirische onderbouwing is beschikbaar voor de volgende negen versterkende factoren op individueel en collectief niveau: (1) zelfregulatie, (2) positieve zelfperceptie, (3) cognitieve vaardigheden, (4) steun vanuit de familie, (5) opvoedingskwaliteit/-effectiviteit, (6) peer support, (7) steun van docenten, (8) religieuze betrokkenheid, (9) buitenschoolse activiteiten.

Daarnaast komen uit de belangrijkste bevindingen van de systematische reviews in totaal 17 aanvullende versterkende factoren naar voren; vier versterkende factoren op individueel niveau, 11 factoren op collectief niveau en twee factoren op het niveau van de samenleving. Op het individuele niveau en het collectieve niveau hebben we de meeste empirisch onderbouwde versterkende factoren gevonden. Figuur 1 op de volgende pagina geeft het theoretisch model weer met de 26 factoren die op basis van de bevindingen uit deze rapid review de veerkracht van jongeren versterken.

Dat we op het maatschappelijke niveau slechts twee empirisch onderbouwde versterkende factoren hebben gevonden, kan worden verklaard doordat de rol van sociale, politieke, economische, institutionele, en culturele systemen waaruit het samenlevingsniveau bestaat veel lastiger te onderzoeken is. Hierdoor is er over het algemeen meer onderzoek beschikbaar naar factoren op individueel en collectief niveau dan naar factoren op samenlevingsniveau (Khanlou & Wray, 2014; Nesbitt et al., 2023). Mattelinn et al. (2024) geven aan dat de invloed van 'the societal system' op veerkracht ook na hun review een black box blijft. Zij concluderen dat het moeilijk is om daadwerkelijke conclusies te trekken over de bijdrage van maatschappelijke (welzijns)systemen aan het bevorderen van veerkracht, maar benoemen wel dat het aannemelijk is dat dergelijke maatschappelijke systemen van invloed kunnen zijn.

De scoping review van Nesbitt et al. (2023) biedt echter wel aanwijzingen voor zeven beïnvloedende factoren op samenlevingsniveau: (1) onderwijs/werk, (2) stigma/sociale verwachtingen, (3) inkomen, (4) toegankelijkheid en aard van de gezondheidszorg, (5) isolatie/vervreemding, (6) huisvesting en (7) werkomstandigheden. Deze factoren lijken een belangrijke context te vormen door de invloed die zij hebben op de versterkende factoren op individueel en collectief niveau. Er is echter meer onderzoek nodig om deze beïnvloedende factoren meer empirisch te onderbouwen.

Figuur 1: Theoretisch model veerkracht bij jongeren

Zoals hiervoor uiteengezet blijkt uit de resultaten van de rapid review dat naast versterkende factoren op individueel niveau ook meerdere versterkende factoren op collectief niveau en enkele factoren op maatschappelijk niveau de veerkracht van jongeren kunnen versterken. Dit wijst op het belang van interventies en beleid die verder reiken dan het individu en waarin ook oog is voor de versterkende factoren op collectief en maatschappelijk niveau. Een eenzijdige focus op factoren op het individuele niveau van veerkracht heeft als gevaar dat we onbedoeld sturen op 'veerkracht als eigen verantwoordelijkheid', waarmee collectieve en maatschappelijke factoren die een rol kunnen spelen naar de achtergrond verdwijnen (Nesbitt et al., 2023). Khanlou & Wray (2014) sluiten hierbij aan door te stellen dat de focus in beleid niet alleen zou moeten liggen op 'beating the odds', met interventies die gericht zijn op het individu, maar juist ook op 'changing the odds', waarbij veerkrachtversterking vooral een proces van het wegnemen van risico's in de omgeving en versterken van de sociale gemeenschap omvat (Seccombe, 2002; in Khanlou & Wray, 2014). De sociale, politieke, economische, institutionele, en culturele systemen waaruit het samenlevingsniveau bestaat, spelen vaak een rol bij de beschikbaarheid en verdeling van hulpbronnen die op hun beurt bepalend kunnen zijn voor de veerkracht van kinderen en jongeren (Van Pelt & Roĉak, 2023). Denk bijvoorbeeld aan de beschikbaarheid en toegankelijkheid van de gezondheidszorg voor ouders met mentale

problemen of de mate van borging van bestaanszekerheid door het socialezekerheidsstelsel voor ouders die te maken hebben met economische tegenslag. Op basis van de uitkomsten van deze rapid review stellen we dat het belangrijk is om oog te blijven houden voor de meer collectieve en maatschappelijke kanten van veerkracht. Het vertrekken vanuit een sociaalecologische kijk op veerkracht kan hierbij behulpzaam zijn. Hiermee verschuiven we de focus in eerste instantie naar de sociale en fysieke omgeving van een jeugdige en de daar beschikbare hulpbronnen, en pas daarna dalen we af naar het niveau van het individu (Ungar, 2011). De ontwikkeling van veerkracht wordt daarmee een gedeelde verantwoordelijkheid; een samenspel tussen jeugdigen, hun sociale omgeving en de bredere samenleving.

Belangrijke actoren en hun rol bij het versterken van veerkracht

De resultaten van deze rapid review laten zien dat diverse actoren een rol kunnen spelen bij het bevorderen van veerkracht van kinderen en adolescenten. Hierbij valt te denken aan familieleden en andere volwassenen die nauw betrokken zijn bij de adolescent en die de jeugdige sociale steun kunnen bieden. Ook peers kunnen een dergelijke rol innemen. Personen die meer op afstand staan, zoals leerkrachten en andere professionals, kunnen van belang zijn bij het bevorderen van veerkracht door als rolmodel of mentor te fungeren of een andere vorm van steun te bieden. Voorts kunnen mogelijk beleidsmakers actor zijn door veerkrachtbevorderend beleid te ontwikkelen. Doordat er nog geen eenduidigheid bestaat over de betekenis en werking van veerkracht en de dynamieken op diverse niveaus, ligt er een rol voor onderzoekers om dit verder inzichtelijk te maken. Hierbij kan tevens een rol voor de jongeren zelf liggen om hun stem te kunnen laten horen.

4.2 Sterke punten en beperkingen van de rapid review

Deze rapid review draagt bij aan het vergroten van het inzicht in veerkracht bij jongeren en de factoren die in dat complexe proces van invloed zijn. We hebben verschillende empirisch onderbouwde factoren geïdentificeerd die de veerkracht van jongeren kunnen versterken. Dit maakt het mogelijk om beleid en interventies te ontwikkelen die focussen op deze versterkende factoren. Tegelijkertijd laat dit onderzoek zien dat veerkracht als concept nog weinig empirische basis kent en dat veerkracht een complex proces is. De meeste studies omschrijven veerkracht als een zeer complex en dynamisch proces waarbij veel factoren op verschillende niveaus elkaar beïnvloeden. Dat maakt dat veerkracht niet gemakkelijk te beïnvloeden is. Interventies waarmee je de invloed van versterkende factoren beoogt te versterken hebben mogelijk andere uitkomsten. Bovendien is nog meer onderzoek nodig naar welke factoren de sterkste correlatie hebben met veerkracht (zie ook Fisher et al., 2023). Dat betekent dat verder onderzoek nodig is om meer zicht te krijgen op wat de wisselwerking tussen de factoren en de verschillende niveaus.

Deze rapid review heeft echter ook een belangrijke beperking. We hebben de geïncludeerde reviews niet beoordeeld op methodologische kwaliteit vanwege de beperkte tijd. Hierdoor hebben we geen beoordeling kunnen maken van de mate van bewijskracht van de reviews. We hebben geprobeerd dit te ondervangen door bij het screenen reviews zonder methodologische verantwoording te excluderen en in de analyse te focussen op de belangrijkste bevindingen uit de meta-analyses en systematische reviews.

4.3 Conclusie

Deze rapid review toont aan dat verschillende versterkende factoren en actoren op het individuele en collectieve niveau de veerkracht van kinderen en jongeren kunnen

versterken. Op het individuele niveau is de meeste empirische onderbouwing beschikbaar voor (1) zelfregulatie, (2) positieve zelfperceptie en (3) cognitieve vaardigheden. Op het collectieve niveau is de meeste empirische onderbouwing beschikbaar voor (1) steun vanuit de familie, (2) opvoedingskwaliteit/effectiviteit, (3) peer support, (4) steun van docenten, (5) religieuze betrokkenheid en (6) buitenschoolse activiteiten. Op het samenlevingsniveau is de meeste empirische onderbouwing beschikbaar voor (1) een sociale, inclusieve samenleving, en (2) innovatieve sociale voorzieningen. Ook hebben we aanwijzingen gevonden voor 7 samenlevingsfactoren die van invloed kunnen zijn op de veerkracht van kinderen en jongeren.

Alhoewel het bevorderen van veerkracht bij jongeren complex is, biedt deze rapid review wel aanknopingspunten. Bij het ontwikkelen van beleid en interventies voor de veerkracht van kinderen en jongeren kan ingezet worden op het bevorderen van de veerkrachtversterkende factoren met de meeste empirische onderbouwing. Tegelijkertijd is het belangrijk om verder onderzoek te doen naar dergelijk beleid en interventies, om meer zicht te krijgen op de complexiteit van veerkracht.

5. Literatuurlijst

Bernier, P. (2024). How nurses can promote resilience among adolescents receiving active cancer treatment: A scoping review. *Canadian oncology nursing journal = Revue canadienne de nursing oncologique*, 34(2), 173-178. https://doi.org/10.5737/23688076342173

Cadamuro, A., Birtel, M. D., Di Bernardo, G. A., Crapolicchio, E., Vezzali, L., & Drury, J. (2021). Resilience in children in the aftermath of disasters: A systematic review and a new perspective on individual, interpersonal, group, and intergroup level factors. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 31(3), 259-275. https://doi.org/10.1002/casp.2500

Christmas, C. M., & Khanlou, N. (2019). Defining Youth Resilience: a Scoping Review. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 17(3), 731-742. https://doi.org/10.1007/s11469-018-0002-x

Darling Rasmussen, P., Storebø, O. J., Løkkeholt, T., Voss, L. G., Shmueli-Goetz, Y., Bojesen, A. B., Simonsen, E., & Bilenberg, N. (2019). Attachment as a Core Feature of Resilience: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Psychological Reports*, 122(4), 1259-1296. https://doi.org/10.1177/0033294118785577

Dong, B., Yu, D., Ren, Q., Zhao, D., Li, J., & Sun, Y.-h. (2019). The resilience status of Chinese left-behind children in rural areas: a meta-analysis. *Psychology, Health & Medicine*, 24(1), 1-13. https://doi.org/10.1080/13548506.2018.1487986

Fisher, R. N., Sepehry, A. A., & Maglio, A.-S. T. (2023). Prevalence of Resilience, Risk, and Protective Factors in Children and Youth in Foster Care: A Systematic and Meta-Analytic Review. *Journal of Individual Psychology*, 79(3), 240-274. https://doi.org/10.1353/jip.2023.a909958

Freitas, E., Simões, C., Santos, A. C., & Mineiro, A. (2022). Resilience in deaf children: A comprehensive literature review and applications for school staff. *Journal of Community Psychology*, 50(2), 1198-1223. https://doi.org/10.1002/jcop.22730

Fritz, J., De Graaff, A. M., & Caisley, H. (2018). A systematic review of amenable resilience factors that moderate and/or mediate the relationship between childhood adversity and mental health in young people. *Frontiers in Psychiatry*, 9, 341825.

Garritty C, Hamel C, Trivella M, Gartlehner G, Nussbaumer-Streit B, Devane D et al. Updated recommendations for the Cochrane rapid review methods guidance for rapid reviews of effectiveness *BMJ* 2024; 384 :e076335 doi:10.1136/bmj-2023-076335

Gartland, D., Riggs, E., Muyeen, S., Giallo, R., Afifi, T. O., MacMillan, H., Herrman, H., Bulford, E., & Brown, S. J. (2019). What factors are associated with resilient outcomes in children exposed to social adversity? A systematic review. *BMJ Open*, 9(4), e024870. https://bmjopen.bmj.com/content/bmjopen/9/4/e024870.full.pdf

Haffejee, S., & Theron, L. (2017). Resilience processes in sexually abused adolescent girls: A scoping review of the literature [Article]. *South African Journal of Science*, 113(9/10), 31-39. https://doi.org/10.17159/sajs.2017/20160318

Higgen, S., Mueller, J. T., & Mösko, M. (2022). Review: Universal mental health interventions for young students in adverse environments – a systematic review of evaluated interventions. *Child & Adolescent Mental Health*, 27(3), 281-293. https://doi.org/10.1111/camh.12493

Khanlou, N., & Wray, R. (2014). A Whole Community Approach toward Child and Youth Resilience Promotion: A Review of Resilience Literature. *International Journal of*

Mental Health & Addiction, 12(1), 64-79. https://doi.org/10.1007/s11469-013-9470-1

Latham, R. M., Newbury, J. B., & Fisher, H. L. (2023). A systematic review of resilience factors for psychosocial outcomes during the transition to adulthood following childhood victimisation. *Trauma, Violence, & Abuse*, 24(2), 946-965.

Leung, D. Y., Chan, A. C., & Ho, G. W. (2022). Resilience of emerging adults after adverse childhood experiences: A qualitative systematic review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 23(1), 163-181.

Llistosella, M., Castellvi, P., Limonero, J. T., Pérez-Ventana Ortiz, C., Baeza-Velasco, C., & Gutiérrez-Rosado, T. (2022). Development of the Individual and Environmental Resilience Model among children, adolescents and young adults using the empirical evidence: An integrative systematic review [Article]. *Health & Social Care in the Community*, 30(6), e3277-e3299. https://doi.org/10.1111/hsc.13899.

Luthar, S., & Cicchetti, D. (2000). The construct of resilience: implications for interventions and social policies. *Development Psychopathology, 12(*4), 857-885.

Luthar, S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child development*, *71*(3), 543-562.

Marley, C., & Mauki, B. (2019). Resilience and protective factors among refugee children post-migration to high-income countries: a systematic review. *European Journal of Public Health*, 29(4), 706-713. https://doi.org/10.1093/eurpub/cky232

Masten, A. S., & Monn, A. R. (2015). Child and family resilience: A call for integrated science, practice, and professional training. *Family Relations*, 64(1), 5-21.

Mattelin, E., Paidar, K., Söderlind, N., Fröberg, F., & Korhonen, L. (2024). A systematic review of studies on resilience and risk and protective factors for health among refugee children in Nordic countries. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 33(3), 667-700. https://doi.org/10.1007/s00787-022-01975-y

Mohammadinia, L., Ardalan, A., Khorasani-Zavareh, D., Ebadi, A., Malekafzali, H., & Fazel, M. (2018). Domains and Indicators of Resilient Children in Natural Disasters: A Systematic Literature Review. *International Journal of Preventive Medicine*, 9(1), 1-11. https://doi.org/10.4103/ijpvm.IJPVM_1_18

Nesbitt, A. E., Sabiston, C. M., deJonge, M. L., Barbic, S. P., Kozloff, N., & Nalder, E. J. (2023). A scoping review of resilience among transition-age youth with serious mental illness: tensions, knowledge gaps, and future directions. *BMC Psychiatry*, 1-27. https://doi.org/10.1186/s12888-023-05158-0

Nuñez, M., Beal, S. J., & Jacquez, F. (2022). Resilience factors in youth transitioning out of foster care: A systematic review. *Psychological trauma: theory, research, practice, and policy*, 14(S1), S72. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9070687/pdf/nihms-1802562.pdf

Reuben, J., Shaw, D., Reuben, J. D., & Shaw, D. S. (2015). Resilience in the Offspring of Depressed Mothers: Variation Across Risk, Domains, and Time. *Clinical Child & Family Psychology Review*, 18(4), 300-327. https://doi.org/10.1007/s10567-015-0195-5

Sleijpen, M., Boeije, H. R., Kleber, R. J., & Mooren, T. (2016). Between power and powerlessness: a meta-ethnography of sources of resilience in young refugees. *Ethnicity & Health*, 21(2), 158-180. https://doi.org/10.1080/13557858.2015.1044946

Soyez, V., Baetens, I., Theuns, P., Van Droogenbroeck, F., & Devarwaere, S. (2023). *Weerbaarheid en veerkracht bij kinderen en jongeren: Conceptanalyse en ontwikkeling van een meetinstrument*.

Ungar, M. (2008). Resilience across cultures. *British Journal of Social Work*, 38(2), 218-235.

Ungar, M. (2011). The social ecology of resilience: addressing contextual and cultural ambiguity of a nascent construct. *American journal of orthopsychiatry*, 81(1), 1.

Van Pelt, M., & Roĉak, M. (2023). *Sociaal werken aan veerkracht.* Lectorale rede. Eindhoven: Fontys Hogeschool.

Vaughn, L. M., & DeJonckheere, M. (2021). Focus: Preventive medicine: The opportunity of social ecological resilience in the promotion of youth health and wellbeing: A narrative review. *The Yale journal of biology and medicine*, 94(1), 129. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7995941/pdf/yjbm_94_1_129.pdf

Yates, J., & Mantler, T. (2023). The Resilience of Caregivers and Children in the Context of COVID-19: A Systematic Review. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 16(4), 819-838. https://doi.org/10.1007/s40653-022-00514-w

Yule, K., Houston, J., & Grych, J. (2019). Resilience in Children Exposed to Violence: A Meta-analysis of Protective Factors Across Ecological Contexts. *Clinical Child & Family Psychology Review*, 22(3), 406-431. https://doi.org/10.1007/s10567-019-00293-1

Zabern, A., & Bouteyre, E. (2018). Leading protective factors for children living out of home: A literature review. *Child & Family Social Work*, 23(2), 324-335. https://doi.org/10.1111/cfs.12398

Bijlagen

Bijlage 1: Lijst met geraadpleegde experts

De lijst met 19 relevante artikelen is voorgelegd aan zes wetenschappelijke experts op het gebied van veerkracht bij jongeren. Deze experts zijn:

N. van den Bedem, PhD – Nederlands Jeugdinstituut

Dr. F. Kaulingfreks – InHolland; Universiteit van Amsterdam

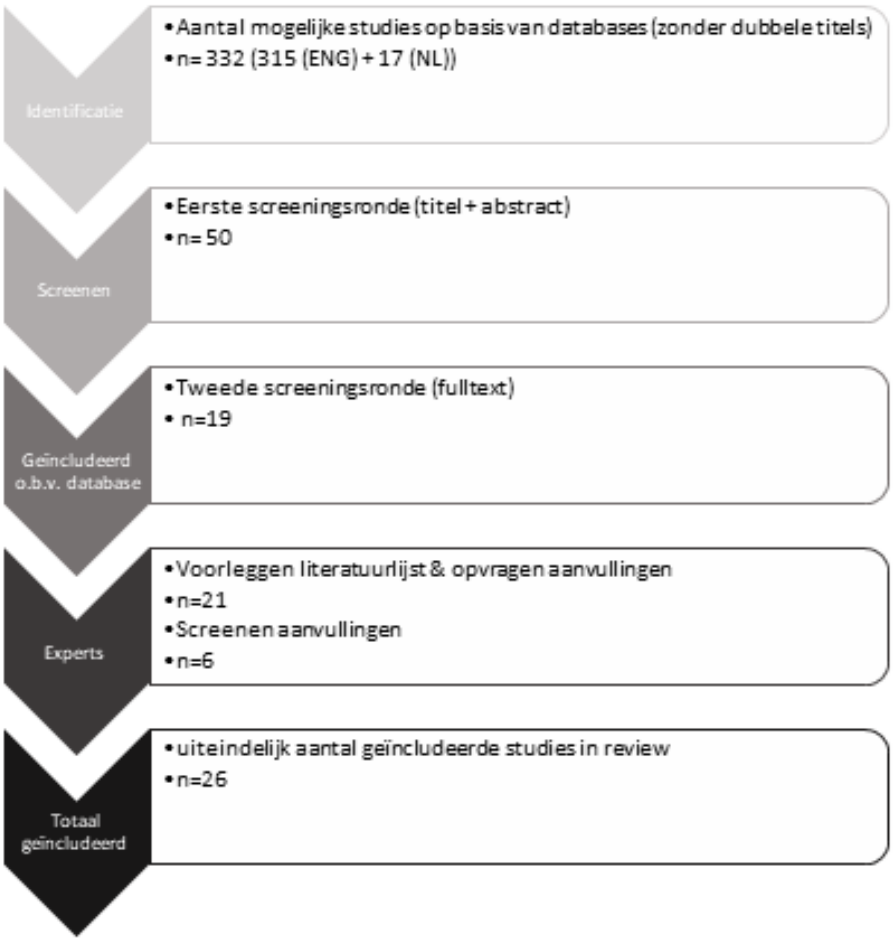
Dr. S. Sieckelinck – Hogeschool van Amsterdam

Dr. J. Sonneveld – Sociaal Werk Nederland

Prof. Dr. V. Soyez – Vrije Universiteit Brussel; Karel de Grote Hogeschool Antwerpen

M. Wiersma, docent-onderzoeker – InHolland

Bijlage 2: Overzicht literatuursearch en aantallen geïncludeerde studies

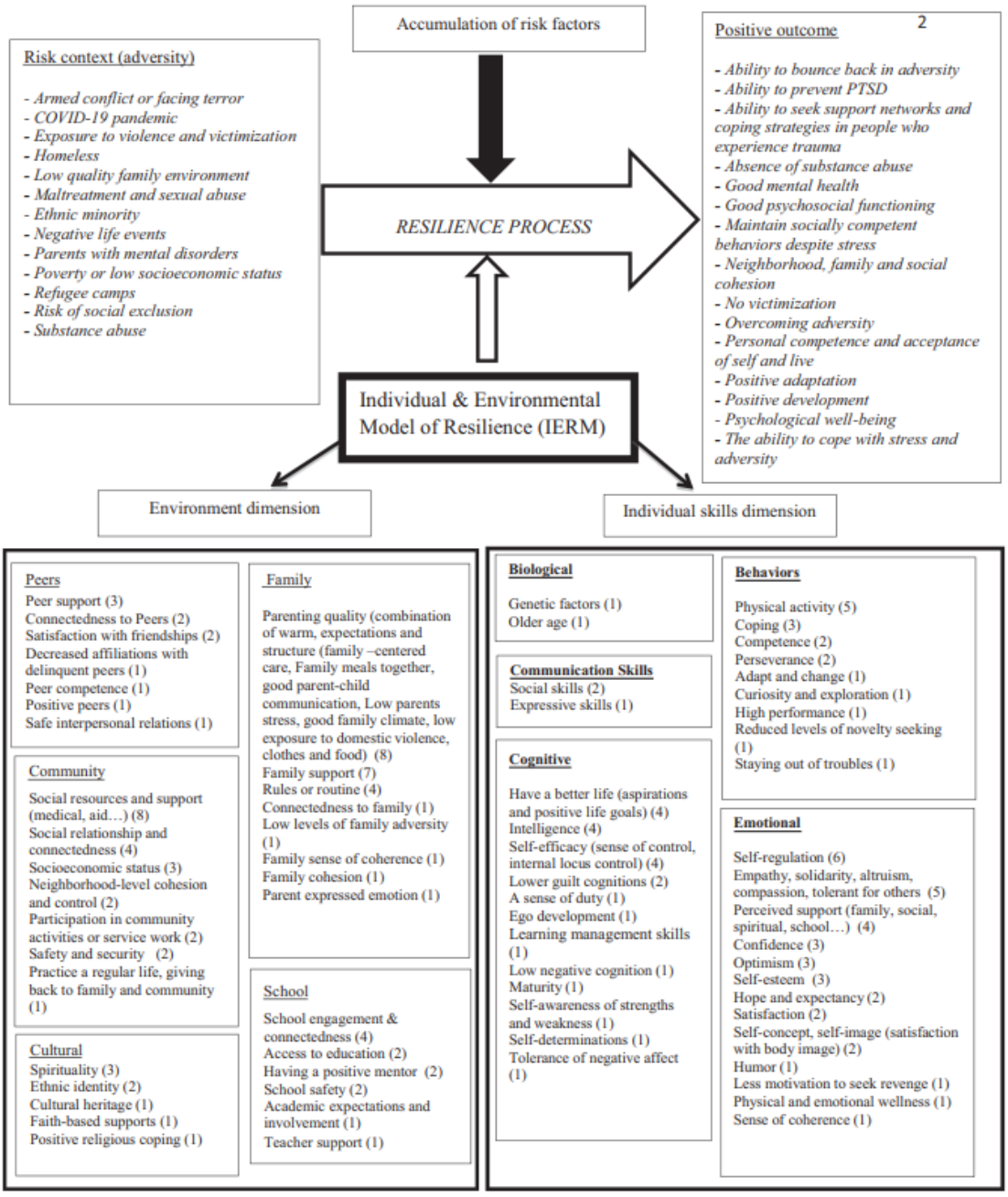

Bijlage 3: Gehanteerde definities in geïncludeerde studies

	Auteur en jaartal	Gehanteerde definitie	Bronnen	Cat
1	Bernier, P. (2024)	Maken geen keuze. zetten vooral complexiteit uiteen		1
2	Cadamuro et al. (2021)	"the process of adapting well in the face of adversity, trauma, tragedy, threats or even significant sources of stress (para. 4)." It refers to the process of adapting well to adversity in life, such as stressful personal life events or disasters, and it can be collective as well as personal. Hopen met hun studie een bijdrage te leveren aan een bredere uitwerking van het concept.	APA Williams & Drury	2
3	Christmas & Khanlou (2018)	Geven geen definitie, studie is gericht op inventariseren van definities van anderen		1
4	Darling Rasmussen et al. (2019)	Benoemen dat er nogal wat diversiteit in definities is, geven uiteindelijk wel aan dat VK dient te worden opgevat als dynamisch proces.	Windle	2
5	Dong et al. (2019)	The process of being able to overcome the negative effects of risk exposure, cope successfully with traumatic experiences, or avoid the negative trajectories associated with risks.	Hermman	2
6	Fisher et al. (2023)	The ability to adapt well despite adverse experiences.	Fleming & Ledogar	3
7	Freitas et al. (2022)	The ability of a system to adapt successfully to challenges that arise throughout life. It is a complex and dynamic concept, continuously changing. The definition of resilience implies risk, protective factors, and adaptation.	Masten	2
8	Fritz et al. (2018)	Resilience is an adaptive process following adversity, and can only be scrutinized when risk has been present. Moreover, resilience should be considered as a dynamic and changing concept, not as a static trait. Finally, given that resilient functioning waxes and wanes, it can be improved by resilience enhancing factors.	Masten Rutter APA Ungar Luthar Abern	2
9	Gartland et al. (2019)	The process by which individuals draw on personal characteristics and resources in their environment to withstand and negotiate adversity—a dynamic process across contexts and over the life course.	Herrman Masten	2
10	Haffejee & Theron (2017)	Resilience broadly refers to a process of positive adaptation in the context of severe adversity. This definition infers that resilience is an interactive process, with two critical aspects present: significant adversity and positive adaptation following exposure to adversity.	Masten Luthar	2
11	Higgen et al. (2022)	Resilience describes a process that leads to competence and positive development despite adverse experiences or challenges		2
12	Khanlou & Wray (2014)	Resilience is most often viewed as a process that refers to exposure to adversity and "positive" adaptation.	Masten Luthar Fergus & Zimmerman	2
13	Latham et al. (2023)	Resilience is a dynamic process of adaptation rather than an internal, relatively fixed construct or trait that is directly measurable.	Luthar	2
14	Leung et al. (2020)	Benoemen vooral diversiteit aan definities, maken zelf geen keuze		1

15	Llistosella et al. (2022)	Although several definitions of resilience have been proposed, most of them have in common to define resilience as a phenomenon observed in contexts of high risk, overcoming, adapting and adjusting in the face of adversity and attaining good mental health despite difficulties. We consider resilience as a dynamic process.	Ungar Masten	2
16	Marley & Mauki (2019)	A capacity of an individual to maintain stable psychological functioning throughout the course of adversity. We consider resilience to reflect the ability to maintain a stable equilibrium; individuals may experience transient perturbations but generally exhibit a stable trajectory of healthy functioning across time. We also consider resilience as idiographic in nature; the outcome of complex interactions between resilience, risk and protective factors across multiple levels of ecology.	Bonano	2
17	Mattelin et al. (2024)	The capacity of a system to adapt successfully to disturbances that threaten the viability, function, or development of the system. Still, exposure to adversity and an adaptation or positive outcome are the core components of resilience.	Masten	2
18	Mohammadinia et al. (2018)	The individual ability to adapt to the tragedy, trauma, adversity, hardship, and ongoing significant life stressors and also to anticipate, tolerate and bounce back from external shocks, and pressures in their life to avoid more vulnerability.	Newman & Tango	3
19	Nesbitt et al. (2023)	Resilience is considered a complex, fluid, and malleable process that unfolds over time, encompassing both aspects unique to the individual (e.g., personal qualities) and wider social-ecological features of their environment (e.g., one's social support network and cultural context).	Ungar Masten Luthar	2
20	Nuñez et al. (2022)	Resilience refers broadly to the dynamic process by which individuals achieve successful adaptation (or maintain healthy functioning) following exposure to significant adversity.	Luthar	2
21	Reuben et al. (2015)	Resilience refers to a dynamic process encompassing positive outcomes within the context of significant risk. Twee kerncomponenten: 1) blootstelling aan risico 2) bereiken van positieve uitkomsten ondanks risico.	Masten	2
22	Sleijpen et al. (2016)	Maken geen keuze, geven vooral aan dat er geen consensus is over de definitie.		1
23	Vaughn & DeJonckheere (2021)	Both the capacity of individuals to navigate their way to the psychological, social, cultural, and physical resources that sustain their wellbeing, and their capacity individually and collectively to negotiate for these resources to be provided and experienced in culturally meaningful ways.	Ungar	2
24	Yates & Mantler (2023)	Resilience (can) be understood as a dynamic process in which psychosocial and environmental factors interact to enable an individual to survive, grow, and thrive during adversity.	Crann & Barata Muniz et al Prime et al	2
25	Yule et al. (2019)	Zetten vooral complexiteit uiteen, maken geen keuze		1
26	Zabern & Bouteyre (2018)	Resilience refers to successful adaptation despite traumatic life events and/or a life course marred by chronic adversity. It defines a process that is shaped by reciprocal personal, family, and environmental influences.	Ionescu	2

Bijlage 4: Individual and Environmental model of resilience

Individual and environmental model of resilience and protective factors (Llistosella et. al., 2022)

Bijlage 5: Statistisch significante veerkracht versterkende factoren

TABLE 4 Number of studies identifying a statistically significant positive association of the factor with resilient outcomes

Resilient factor	Evidence
Environmental	
Cultural	
Spirituality	++
Ethnic identity	+
Cultural heritage	+
Faith-based supports	+
Positive religious coping	+
Community	
Social resources and support (medical, aid)	+++
Social relationship and connectedness	++
Socioeconomic status	++
Neighbourhood-level cohesion and control	+
Participation in community activities or service work	+
Safety and security	+
Practice a regular life, giving back to family and community	+
School	
School engagement and connectedness	++
Access to education	+
Having a positive mentor	+
School safety	+
Academic expectations and involvement	+
Teacher support	+
Peers	
Peer support	++
Connectedness to peers	+
Satisfaction with friendships	+
Decreased affiliations with delinquent peers	+
Peer competence	+
Positive peers	+
Safe interpersonal relations	+
Interaction with family	
Family support	+++
Parenting quality (combination of warm, expectations and structure (family-centered care, Family meals together, good parent–child communication, Low parents stress, good family climate, low exposure to domestic violence, clothes and food)	+++
Rules or routine	++
Connectedness to family	+
Low levels of family adversity	+
Family sense of coherence	+
Family cohesion	+
Parent expressed emotion	+
Individual skills	
Communication skills	
Social skills	+
Expressive skills	+
Emotional	
Self-regulation	+++
Empathy, solidarity, altruism, compassion, tolerant for others	+++
Confidence	++
Optimism	++
Perceived support (family, social, spiritual, school...)	++
Self-esteem	++
Hope and expectancy	+
Satisfaction	+
Self-concept, self-image (satisfaction with body image)	+
Humour	+
Less motivation to seek revenge	+
Physical and emotional wellness	+
Sense of coherence	+
Behaviour	
Physical activity	+++
Coping	++
Adapt and change	+
Competence	+
Curiosity and exploration	+
High performance	+
Perseverance	+
Reduced levels of novelty seeking	+
Staying out of troubles	+
Cognitive	
Have a better life (aspirations and positive life goals)	++
Intelligence	++
Self-efficacy (sense of control, internal locus control)	++
Lower guilt cognitions	+
A sense of duty	+
Ego development	+
Learning management skills	+
Low negative cognition	+
Maturity	+
Self-awareness of strengths and weakness	+
Self-determinations	+
Tolerance of negative affect	+
Biological	
Genetic factors	+
Older age	+

Note: Evidence: significant protective factor presents in the review: + (1 or 2 studies); ++ (3 or 4 studies); +++ (>4 studies).

Aantal studies dat een statistisch significant positief verband met veerkracht aantoont van de factor (Llistosella et. al., 2022)